

Leon Kovner
[March 29, 2005]
Tape 1

- ת: כבר הייתי מעל 70 נגיד, ושמה מעל 70 אתה בכלל לא קונה. דווקא מזמן לא הייתי בווינגטון. הייתי בניו יורק.
[טכנאי מדבר] טוב אנחנו רצים. [לאון] בבקשה גברת.
- ש: לאון, אם אתה יכול להציג את עצמך, קצת על המשפחה שלך, איפה גרתם, מי היה במשפחה, במה עסקו.
- ת: טוב, מהתחלה. שמי לאון קובנר, אני נולדתי בעצם לאון סוברני קובנר, לאון אחרי סבא רבה שלי, שקראו לו "ארי", שהיה מיוחד במינו. סיפרו לי שהוא היה, סיפרו לי את זה אפילו כבר בארץ, שהוא היה יהודי מאוד סקרן, וכשפתחו את הרכבת הראשונה בין לודז' לבין ורשה, ב-1870 משהו, אז הוא נסע וכל הזמן הסתכל החוצה, ואז עוד לא ידעו בדיוק איפה לשים את הסמפורים, ודפק את הראש בסמפור ונהרג, הסבא רבה שלי, ברכבת ראשונה בין לודז' לבין ורשה. הוא היה חסיד. מצד אימא הם היו חסידים, חסידים ממש, חסידי גור. מצד אבא הם היו אפיקורסים מוחלטים, לדופקים [?] כאלה, סבא שלי, שבתאי קובנר, הגיע מווילנה ודרך קייב, אודסה, עוד במאה ה-19 הגיע לפולין, היה מורה, פרופסור גם למתמטיקה וגם ללטינה, גם ללטינית, והיה מן צירוף. הם... קשה לי להאמין איך אפשר להיות מומחה ללטינית וגם מתמטיקאי, אבל הוא היה כזה. ובזמן, אני לא יודע אם אתם יודעים, שפולין, לודז' הייתה תחת שלטון רוסי עד 1915, אחר כך היא נכבשה על ידי גרמנים במלחמת עולם השנייה, והוא היה לו גימנסיה, קראו לזה "פרו גימנסיה של קובנר". אני הייתי מאוד גאה מהפרו, ואחר כך לאכזבתי התחלתי בעצם לחפש מה זה "פרו גימנזיה", הסתבר שזו גימנסיה שלא היה לה את הליסאום, רק הייתה עושה את המטורה הקטנה, לא הגדולה. בכל אופן, אחרי מלחמת עולם הראשונה, כשלודז' חזרה לפולנים, אז הוא היה מוכרח לסגור את הבית ספר, כי הוא היה...
- ש: צריך להפסיק שניונת, סליחה. אני מאוד הייתי רוצה שתדבר על עצמך.
- ת: בסדר.
- ש: מה שאתה זוכר...
- [טכנאי מדבר]

ת: סבא קובנר הזה, היה מאוד, היה למעשה סבא יחידי שהכרתי, מכיוון שהסבא מצד אימא נפטר כשהייתי בן שנה וחצי. למרות שאני למעשה מאוד דומה למשפחה שנייה שקראו להם לוי, שזה היה די נדיר, לא, לא כל כך נדיר, אבל בכל אופן לא כל כך נפוץ כמו בארץ. והסבא לוי הזה, הוא היה רב, שעשה הרבה כסף ונהיה תעשיין, והיה לו מפעל לטקסטילים, די גדול, יחד בשותפות עם הדוד שני, הוכנברג, והיה מן מפעל "לוי והוכנברג", שהיו עושים טקסטילים, שהכול בלודז'. ואשתו לא ידעה פולנית. ידעה פולנית שבורה כזאת, אני יודע? אז אני, כשהייתי קטן, שאלתי את אימא "האם סבתא צוחקת בפולנית או ביידיש?" זו הייתה הברקה שכל המשפחה הייתה צוחקת מזה, אני הייתי די קטן אז. בכל אופן היא תמיד דאגה לי "שאני לא ליפול", "לא ליפול תחת רמוואיל [ביידיש?]", "היא הייתה מדברת באינפניטיביים. ומשפחה, אמי, היה לה מזל, היא הייתה אחרונה מהילדים האלו. וכולם שם היו פחות או יותר דתיים, ככה... היו גם, היה שם גם דוד אחד ממש חסיד, סבא היה חסיד, והאלה, הבנות, האחיות של אימא, ככה ירדו, לא היו כל כך דתיות, אבל בכל אופן, אמי הייתה קיבלה השכלה חילונית: גמרה תיכון, נשלחה לקראקוב, למדה באוניברסיטה [הגלאן?], אבל היא לא עשתה דוקטורט. שמה היא הכירה את זינה, אחותה של... זאת אומרת, שמה היא הכירה את זינה אחותו של אבי, והם הכירו. וזאת הייתה משפחה לגמרי לגמרי אחרת, במובן זה... וגם אם כבר דיברו איזה שפה זרה אז דיברו רוסי. ויידיש הם דיברו, אם דיברו, אז דיברו במבטא ליטאי כזה "דוס", "ווס". והם התחננו. איך שהסבא הזה נתן... נתן את אמי לשייגץ כזה, אני יודע למה, אבל לא רוצה לדבר שם, היה איזה "ייחעס" היה אצל קובנרים, וזה כל כך היה "ייחעס" גדול, שהוא ויתר על זה שאבי בכלל חילוני, וגם סבי היה לגמרי חילוני, בואי נקרא לזה ממש אתאיסטים, לא לא מבצעים שום פעילויות דתיות. אני חושב שאפילו לא היינו רשומים בקהילה היהודית, כלומר אף פעם לא היה לנו איזה קשר עם ה... כל החיים הדתיים האלו. לא, הקהילתיים היהודיים. נולדתי ברחוב צגנניאני (PH) דווקא, באזור שדווקא כן, זאת אומרת היום זה ירד שם פה בלודז', איפה שהייתה קהילה יהודית, איפה שהיו די הרבה יהודים, נגיד חצי לפחות, ואחר כך עברנו ל... ל... ל... לק... ליותר יותר למעלה, מה שנקרא בלודז', וגרנו ברחוב אורלה, אורלה 23, זה בין השיקוייצגה (PH) לקיליסגו (PH), אבי שימש כמנהל... כמנהל מחלקת האריגים בפירמה, במפעל של אטינגול, זה היה די ידוע בלודז', זה היה בין המפעלים כאלו שהיה, היו די חדישים ויכלו לעמוד ב... יכלו לעמוד בהתחרות הזאת העולמית, כי למעשה לודז' הייתה בין המלחמות במצב מאוד לא טוב. כל תעשיית הטקסטילים שלהם הייתה בנויה לאקספורט לרוסיה, והסחורות היו לא ברמה גבוהה, והמון מפעלים, ביניהם המפעל של אחד הדודים שלי, אח של אמי, גם היו סגורים. אני זוכר, הייתי מסתובב בתור ילד קטן בתוך המפעל שומם, אף אחד לא עבד, רק גאונים [?], היו שמה. זהו זה. הוריי מאוד אהבו אחד את השני והיו ספורטיבים. היה להם זוג אופניים, כל אחד להם היו אופניים, והיו מטיילים הרבה, ואני ביניהם גם, עוד לא, אני זוכר את עצמי, לא כל כך זוכר את עצמי אולי ילד בן שנתיים, אני יותר אולי זוכר מהתמונה שאיננה, שאני ישבתי שם על המסגרת של האופניים ונורא לחץ עליי, עד שקיבלו שכל לשים שמה מושב על המסגרת. אז בכל מקרה, המון היינו מטיילים עם ההורים בתור ילד ממש קטן, והיו הולכים ומטיילים ומטפסים ו... היו ספורטיביים כאלו. לאמי הייתה כזאת פלירינה (PH) כזאת, ואני כשהיה גשם הייתי נכנס לתוך הפלירינה, אני מדבר על עצמי על מאוד קטן. בכלל, מאוד אהבתי את אימא במיוחד, למרות שהיה לנו כזה מן יחסים של אהבה ושנאה ביחד. עם אבי, את אבי אהבתי מאוד, אבל בואי נגיד, אבא זה היה כזה זאוס באולימפוס יותר. בכל אופן, אמי הייתה מאוד פעילה בחינוך שלי. לא, הייתי ילד מאוד קשה מבחינה הזאת. כפי הנראה סופר אקטיבי, מאוד אמיץ, ותמיד היו מאשימים אותי במשהו שלא עשיתי. מאוד פראי, אבל בכל זאת הייתי ילד די אינטליגנטי. מוקדם מאוד התחלתי לקרוא, אפילו ספרות יפה שאמי הייתה מסתירה, אני זוכר, לא הבנתי אחר כך מה היא כל כך הסתירה, אני יודע? קראתי את צווייג ואת מאן, אני יודע? כשהייתי בן שבע, שמונה. לא היו שמה... היה קצת אהבות, נגיד, זה הכול, לא יותר. בתור ילד, כשהייתי בן שש בערך, היה לי סקרלטינה, שני, וכל הקומפליקציות, סיבוכים שייכלו להיות דווקא נדבקו אליי, ומאוד מאוד הייתי חולה. ועשו לי ניתוחים ועניינים חודש, בוא נגיד תקופה מאוד ארוכה שכבתי בבתי חולים, ובאמת באיזה שנה אחרי זה, שנה וחצי אחרי זה, נולדה אחותי. יש לי הרגשה שהוריי די היו מיואשים וכבר לא האמינו שזה בכלל ייצא ממני משהו. אז נולדה אחותי, קראו לה נינה. בעצם ידעתי שזה בעברית או ביידיש, נְעֵמִי, לא יודע למה אמרו את זה, ככה זה פולנית, לא נְעֵמִי. בכל אופן, הייתה ילדה מאוד נחמדה.

ש: באיזו שנה היא נולדה?

- ת: נולדה ב-1935.
- ש: האם הבית היה עני, היה חסר כסף, או הרגשת עשיר?
- ת: לא, לא, בהחלט. היינו... היינו אמידים. לא היה לנו רכוש, לא גרנו בדירה שלנו, לא היה גם נהוג. גרנו בשכר דירה, באזור טוב במרכז העיר, הלכתי לבית ספר פרטי,
- ש: איזה?
- ת: אולי המיוחד במינו בלודז', קראו לזה... יש מעט מאוד תלמידים שלמדו שמה, קראו לזה נשאר שקואה (PH), זה בית ספר שצמח יחד עם התלמידים, תמיד הייתה כיתה אחת מעלינו, וכל פעם היו יותר כיתות. בשנת 39, כשגמרתי את השש כיתות העממיות, היה היה בית הספר הזה, היה צריך להפך לגימנסיום. זה היה בנרקביצה (PH) 30, ובוא נגיד שכל הסטאף, כל המורים וכל החוץ מהשרת, היו יהודים. גם תלמידים היו יהודים, למרות שהיו כמה מהם שהיו קוראים לעצמם בזנצביונילי (PH), "ללא דת", כלומר. אבל למעשה כולם היו... או נגיד לפחות ממוצא יהודי. כמובן שפת הלימוד הייתה פולנית והרוח, רוח פטריוטית של פולין. הפרופו-פטריוטיות הזאת, אני בעצם גדלתי ברוח פטריוטית הזאת בגלל זה שאבי היה גם חייל בצבא הפולני, גם השתתף במלחמות, הוא ניסה להיכנס ללגיונות ושמה היה איזה תקופה ואז השתחרר כשפוזרו, ושוב פעם גויס וכשהתחילה המלחמה בין הרוסים לבין הקומוניסטים לבין פולנים ב-19, 21. היה אפילו בחיל פרשים. היה פרש, והיה מתייחס, היה... כשהיינו נוסעים לכפר, היה יודע של מי ה... של מי ה... בריצ'קה (PH), העגלה, לא לפי הבעל הבית, בעל הסוס, אלא לפי סוס, היה מזהה את האנשים לפי הסוסים.
- ש: אילו חיי חברה היו לרוב במשפחה, בין בני המשפחה המורחבת, או גם היו חברים מחוץ למשפחה?
- ת: תראי, בין הבני... היה דבר די נדיר, שאני למרות שבצד האבא היו לפחות... הייתה משפחה מורכבת מאיזה שבעה ילדים, אני הייתי למעשה זכר יחידי, נכד יחידי שהיה להם, ואחותי הייתה נכדה יחידה שהיה להם בפולין, והיה להם עוד נכדה אחת פה בארץ ישראל, בראשון לציון. זאת אומרת שהמשפחה הזאת למעשה היו או לא נשואים, או נשואים ללא ילדים. לא היו... היו שמה עוד שש שבע אחיות, אחים ואחיות, המשפחה דווקא מצד אמי הייתה יותר... אם היה איזה שהוא קשר משפחתי עם הדור יותר צעיר, זה היה מצד האימא שלי, שאני הייתי בין הצעירים ביותר, מכיוון שגם אמי הייתה צעירה ביותר בין האחיות, היה הבדל של שנתיים וגם יותר. היה לנו גם קשר עם התלמידים בבית ספר, ואיזה שהוא גם קשר עם הנגיד, עם הקומבטנטים, עם הלוחמים ל... הלוחמים של אבי במלחמת הזאת, שהיו ביניהם גרמנים, פולנים, היו... היינו נוסעים, היו כאלה שהיה להם אחוזות ואני למדתי לרכב שמה, אצל באחוזות האלו, אני גם קיבלתי סוסים. והיו גם גרמנים, שאחר כך התברר שהיו כבר אפילו קודם חברים במפלגה הנאצית, וכשהגיעה, כשהתחילה המלחמה, כשגרמנים נכנסו ללודז', אז אחרי כבר יומיים כבר הופיעו אצלנו עם סמל, סמל של המפלגה, של אן.אס.דה. פה ונאצינל סוציאליסט דויטשארבסט פרטיי (PH). אבל הידידים היו, זאת אומרת, יכולו, ניסו לעזור ואפילו אחד מהם - שפריג, אני זוכר קראו לו - היה מגיע לגטו, היה עוד מצב כזה שליהודים היה אסור לצאת מהגטו, אבל לגויים עוד מותר היה להיכנס, היה מבקר והיה מזהיר את אבא "תצאו, אל תישארו שמה, מחכה לכם לא טוב". בכל אופן, אני מדבר פה על 39 או בתחילת 40, כבר קיבלנו רמזים שאסור להישאר. וכשהיינו בגטו אז אבי מאוד הצטער שלא העביר את אחותי, כי היה לו סגנית שלו, הייתה גם כן למעשה ילידת גרמניה נשואה לפולני, שאחר כך התברר אחרי המלחמה שלא רצתה לחתום את הפולצליסט, לא רצתה להיות גרמניה, ודי לחצו עליה. ומאוד הצטערנו, כשהיינו בגטו והיה הייתה תקופות לא טובות בגטו, הצטערנו שהיא בעצם לא נמצאת בצד הארי. למרות שמאוד לא היה נהוג בלודז' ככה, כי הרבה ממשפחתי ברחו לוורשה - כלומר איך, איך ש... איך אני פה מקדם קצת - איך שפרצה המלחמה אז רובם עברו לוורשה. זאת אומרת, לא רובם, אבל כמה מהם. מצד גם ממשפחת אבי וגם ממשפחת אמי. ככה שלמעשה בגטו בלודז' נשארו עוד קרובים. סבתי מתה ממש בסוף 39, בלי, עוד בלי מלחמה, ובלי שראתה את גרמנים. וסבי מצד אבא נפטר ב-

36, 37, גם כן. זאת אומרת שלמעשה הסבתא היחידה שהייתה אז הייתה הסבתא לוי הזאת, שיחד עם הבת הבכורה שלו, ההוהנברגית הזאת, ההוהנברג, ו... עברו לורשה.

ש: אני רוצה לעצור רגע [טכנאי מתערב] בגלל הרעש. תגיד לי מתי.

ת: את יכולה לתת לי הנחיות.

ש: סליחה?

ת: את יכולה לתת לי איזה הנחיות? מה?

ש: כן, זהו, אני רוצה לשאול אותך, אני לא הייתי רוצה שתלך יותר מדי לצדדים. זה חשוב מה שסיפרת על החבר הגרמני, ו... תספר לי, אם אתה זוכר, איזה שהוא שיחות לפני פרוץ המלחמה בבית, שכבר היה ברור שתפרוץ מלחמה, מה יהיה?

ת: דווקא טוב שאת שואלת אותי, כי לאבי היה ידיד, גם שהיה חייל איתו, בשם גרינברג, שהם עזבו את פולין והתיישבו בליסבון בפורטוגל בשנות נגיד 36 בערך. ואבי בשותפות עם הגרינברג הזה הקימו מפעל טקסטיל בליסבון, ואבי לפחות פעמיים בשנה היה נוסע לליסבון, שזה היה די מסובך. היה צריך לבוא לאנגליה, ואחר כך עם אנייה, והמפעיל הזה היה קיים. ואחר כך הם הרחיבו, חיסל את ה... זאת אומרת, ראו שיש שאנחנו נמצאים, הוריי ידעו בצורה חד משמעית שאנחנו נמצאים על הלוע של ההר געש, וניסו באיזו שהיא צורה להכין... בכל זאת היה רכוש, ובכל זאת היה את העמדת עבודה של אבי שכולם היו מקנאים, כל הדודים שלי שהיו או סוחרים או נגיד או תעשיינים, אז היו מקנאים לאבי מהעבודה שלו.

ש: מה אתה זוכר, האם אתה שאלת שאלות בזמן ארוחת ערב, מה קורה, מה יהיה, האם תפרוץ מלחמה, איך הרגשת אתה בעניין הזה?

ת: אני עקבתי, אני קראתי עיתון, אני בתור ילד, אנחנו היינו מנויים לעיתון, אני קראתי את העיתונים, זוכר מצוין את המלחמת, את המלחמת האחים בספרד, איך שעקבנו, אני בניתי לי את המפה הזאת וראיתי איך הם מתקדמים, כמובן היינו אוהדים של רפובליקנים, לא של פרנקו. ואחר כך כל העניין הזה של סודטים, ושל של של כניסת הגרמנים לאוסטריה, אני ממש עקבתי אחרי זה. והיינו מאוד מודאגים.

ש: מה אתה הרגשת?

ת: תראי, אני הרגשתי העולם שלי זה היה פולין, אני האמנתי [צוחק] בחיל פרשים הפולני, לא באמת, אני דווקא הייתי פטריוט, זה גם כל ה... כל הפרופגנדה הפולנית, אם הייתה, אז הייתה מאוד פטריוטית, שעוד מעט אנחנו נשקה את הסוסים שלנו בשמה בספלה (PH), שפראו, בברלין, וזה, והיינו, אני בכל אופן הייתי מלא תקווה, אבל אני רוצה להגיד לך, אני זוכר אפיזודה אחת, ש... ראי, המלחמה בעצם התחילה בזה שגרמנים התחילו להפציץ. ואבי, והיום אפשר להגיד שברוב טיפשותו, לא הצליחו לגייס אותו. הוא היה ברזרבה, הוא היה בחיל מילואים הפולני, ולא הצליחו לא הצליחו לגייס אותו בלודז', כי שמה לודז' הייתה מאוד, די נכבשה מהר, אז הוא עבר ל... הוא נסע לוורשה, מה נסע, נסע באוטו, באופנוע, זה שמה סיפורים, וכל ה... והוא אחר כך הגיע לוורשה וכל ה... כל ה... מצור על ורשה הוא עבר, בוורשה לא גייסו אותו, ואחרי כמה שבועות הוא חזר הביתה. זאת אומרת, אנחנו הרגשנו את המלחמה הזאת, גם היינו בתוך המקלטים, והיה פחד של הגזים, לא היו שמה מסיכות לכל אחד, אבל כאלה טמפונים שהיו מכניסים לתוך המי... מי עם סודה לשתייה, ואני ידוע, לא יודע אם זה היה עוזר, ושכבנו שמה בתוך המרתפים, בתוך המרתף של הבית, גרנו בבית דירות גדול עם הרבה דירות.

- ש: מה אימא סיפרה לכם, אמרה לכם, לך ולאחותך?
- ת: אני הייתי, אני כבר הייתי גדול, בואי נגיד, בגיל 12, כבר תפרו לי את המדים כי אני הלכתי, נרשמנו ל... עברתי את כל הבחינות לגימנזיה פולנית, שפולצה גימנזיום (PH), ואני הרגשתי גדול! אחותי הייתה קטנה, אבל גם כן הייתה די מפותחת. זה לא זה שאנחנו היינו לא קשורים עם העולם, ואימא אמרה - אנחנו עקבנו, אני בכל אופן עקבתי בדיוק אחרי הגבורות, והיה לי את הדעה משלי, גם את הדעה של ההורים. והבעיה אצל אבי הייתה מאוד אבסורדית. הרבה יהודים היו עוזבים ונוסעים לצד הרוסי, הרי רוסיה לקחה את חצי פולין, מזרחית, ואבי למרות שהוא נולד בלודז', אבי כבר נולד בלודז', הוא היה רשום בספרי תושבים של וילנה, בגלל הסבא, אני יודע, כל הזה. הוא היה כאילו "אומבואטל מאנסטה וילנה" (PH), אזרח עיר וילנה. והוא... הציעו כולם "תברחו, תלכו לשמה, יש לכם גם שמה משפחה רחוקה וזה". אז אבי אמר "אני לטרור הרוסי לא אסע", לטרור קומוניסטי, זה היה אנטי קומוניסט מובהק, לא, בלי כל אשליות, בלי זהו זהו. עכשיו, אני קיבלתי שוק חיי, זאת אומרת שוק חיי, אני הבנתי שזה לא טוב, כשאני הלכתי ברחוב, וכבר צבא עזב, זאת אומרת, היו יחידות צבאיות בלודז', היה חטיבת חטיבת קלעים, פונקשלצובסניובקי (PH). וכבר לא היו חיילים, לא היה רכב, לא היו העגלות... כל מיני ציודים, נעלמו, ואני הלכתי, ולפני פתאום הולך חייל, עם... היום אני יודע שזה חגור מלא, כי אני הספקתי להיות גם פה חייל, הרבה זמן אפילו, וחגור מלא עם אפילו היה לו שמה קסדת פלדה לתרמיל גב. מה שהיה טראגי זה שזה היה חייל מאוד קטן כזה, מצ'וקמק כזה, מדבר בסלנג. והוא הלך והסיע וזה, והיה שואל את האנשים "איך מגיעים לבז'יני", ובז'יני זה היה הדרך לפולין שמה באמת הייתה שבייתה גדולה מאוד, עדיין הגרמנים עוד לא נכנסו, והפולנים למעשה כבר עזבו, ואני כשראיתי את החייל הזה, איך שהוא הולך ככה, אז אמרתי לעצמי: "אלוהים אדירים, לא טוב" [צוחק]. זה היה הרמז הראשון שפולין מפסידה את המלחמה משום מה. טוב, אחר כך נכנסו גרמנים. וגרמנים, כי ראיתי את הגרמנים הראשונים שנכנסו בין... באלו באופנועים. זה היה בכלל צבא... [טכנאי מתערב] אני ממשיך?
- ש: כן, ראית את הגרמנים נכנסים לעיר.
- ת: ראיתי את ממש את היחידות הראשונות שנכנסו, הם היו מדהימים, הם היו כולם כאלו... זה כמו, זה אחר כך כשראיתי את הסרט "מלחמת העולמות", אני יודע? לא משנה, עם מעילי רו... גשם כאלה ארוכים, זה כבר היה בזה. ומשקפיים, כובעים, צבע כזה, לא חאקי אלא כזה... אחר כך ידעתי שזה נקרא כחול "פלט-גראו" (PH), ככה אפור שדה, עם רכב וזה, אמנם היה להם גם קצת עגלות ותותחנים וזה...
- ש: מצא חן בעיניך?
- ת: היה מפחיד, מצא חן בעיני, זה קצת, אני דרך אגב גדלתי ברוח מיליטריסטית. גם הילדים שלי גדלו ברוח כזאת [צוחק].
- ש: מתי בא ההוראה ללבוש קודם...
- ת: אני מוכרח לציין שהגרמנים, לפני שבכלל באו הוראות ללבוש, אז התחילו גרמנים לתפוס את היהודים ברחובות. והם לא הבחינו, בואי נגיד, כשהם היו שמה בשכונות יהודיות, ובלודז' היו הרבה יהודים שהלכו עם ה... עם הקפוטל ועם כובעים ועם פיאות, אז הם ידעו שזה היה יהודי, אבל כשיהודי היה מלובש, לבוש כמו שהם, כמו שבן אדם רגיל, לא יכלו להבחין. אבל בכל אופן התחילו לתפוס אנשים לעבודה, ואפילו אני בתור ילד בן 12 נתפסתי באחד הימים. עוד גרנו באורנאוט (PH), זה די בהתחלה.
- ש: איך הם ידעו שאתה יהודי?
- ת: גם פה אני מוכרח לציין את ה... את המשחק המשונה מאוד, שדווקא ילדים הפולניים שהיו מראים ליהודים, הם היו נורא מבסוטים מזה שתופסים את היהודים, והיו אני חושב שזה רק בגלל זה יכלו הגרמנים לתפוס

לעבודה. בכל אופן, אותי גם תפסו, וזה היו אחר כך נודע לי, אני אז כבר ידעתי שאלה היו חיילים של חיל אוויר, נסענו עם האוטו לאיזה מחסן והורדנו שמה עוד נעליים, נעליים, וזה זה פשוט שוד מאורגן. והרביצו לנו והיינו צריכים לעשות את זה מהר, וזה, ואחר כך שחררו אותנו, אחרי כמה שעות טובות של עבודה, זו הייתה חוויה די, די קשה, לא לא חשבתי לרגע שיעשו לי משהו, זהו זה, אבל... היינו אז די תמימים. הגזרות של יהודים לא התחילו בזה של סרט, קודם כל גזרות התחילו בזה שנגיד ברחוב פרצובקה (PH) אסור היה ליהודים ללכת על המדרכות, רק על הכביש. אסור היה להם לנסוע, ממש היו מודעות בגרמנית, בפולנית שליהודים אסור לנסוע בטרמווייט וקרונ ראשון, רק בקרון שני, עוד בלי שהיו, בלי שהיו בכלל איזה שהם סימנים. אחר כך הם עשו, סימן ראשון שהם דרשו זה היה סרט. מן סרט על היד שמאל אם אינני טועה. אם אינני טועה, הוא היה כחול לבן או משהו כזה. ואחר כך, רק אחרי הרבה יותר מאוחר, אבל עדיין אנחנו כבר באולי בתחילת 40 או סוף 39, אז חייבו אותנו ללכת עם הטלאי. גם קדימה, גם אחורה, צריך טלאי צהוב.

ש: האם ההורים חשבו על אפשרות כזאת לא להודות שהם יהודים, אם הם לא היו רשומים בקהילה?

ת: אני לא חושב שאפשר היה, לא חושב. דרך אגב, אנחנו גם היינו יהודים גאים, זה גם הייתה בעיה, אנחנו אף פעם לא הסתרנו את היהדות שלנו. זאת אומרת, למרות שלא היינו כל כך קשרים קשורים עם הקהילה היהודית, אנחנו לא... זה גם עניין של כבוד, לא יודע. אני לא חושב שאז הם כל כך חשבו על השואה וזה, למרות האזהרות האלו של שפרינג, וזה היה... זה כאילו לספר היום לישראלים שתהיה פה שואה.

ש: האם כשהגיעה ההוראה ללבוש טלאי צהוב קדימה ואחורה, איך אתה הרגשת ששמו לך את זה?

ת: אני חושב שזה כבר קרה כשהיינו בגטו, ואנחנו גם כן... גם המעבר שלנו מהבית היה גם כן בהדרגה, כלומר כי אנחנו גרנו ממש בסביבה גויה, סביבת לא יהודים, אז קודם כל אסור היה שמה, אנחנו היינו מוכרחים לעזוב את הבית, והעבירו את החלק של הרהיטים שמה לגברת ביטבסקי הזאת שסיפרתי, הגרמניה הזאת, ואנחנו ואחר כך עברנו ל... לאחד ה... לסבתא, לסבתא ואחר כך עברנו לדודה, אחת הדודה הכונברג, זאת שברחה לוורשה, אז גרנו באיזו תקופה, ולי זה נראה כאילו הרבה זמן, אבל כשאני היום חושב על ה... על הצד ה... הצד הכרונולוגי, זה היה שבועיים שלושה, אולי חודש, לא יותר, ואחר כך הגענו לגטו, עברנו לגטו.

ש: למה הייתם מוכרחים לעזוב את הדירה שלכם, הייתה הוראה?

ת: ממש הוראה, ממש הם קבעו אזורים שאסור היה בכלל לגור ליהודים. ככה לאט לאט קיצצו, עד שאפילו את המקום הזה של הדודה הזאת שהייתה גרה באליה קושלובסקי (PH), מקום טוב, וגם כן היינו צריכים לעזוב את זה, ועברנו לגטו, ושמה הייתה גרה ברחוב ריבנה הייתה גרה אחות ובעלה שהיו גרים שמה גם לפני המלחמה. ובהתחלה גרנו, בואי נגיד את החורף הזה של 39, 40 ממש את השלגים, זה עברנו את זה כבר שמה. והייתה צפיפות נוראית, אנחנו גרנו בדירה לא גדולה, למעשה שתי משפחות, והרבה... היה מאוד קשה, מאוד מבחינה הזאת, בית שימוש לא היה והיה זה שוק חיי, היה חורף, היה קשה. זה בכלל יש איזה שהיא אי צדק, זה שכל החורפים של מלחמת עולם השנייה היו מאוד קשים, הרבה יותר, הרבה יותר קרים מאשר ממוצע. והכל הבית שימוש הזה זה היה שמה הר של צואה שאני לא הבנתי איך זה, כשראיתי את זה פעם ראשונה איך שהגענו לשמה, לא הבנתי, ואחר כך הסתבר שלמעשה היו משתמשים בסירי לילה ואחר כך שופכים את זה כל פעם יותר גבוה. ואז לא ראיתי מה שיקרה שמה בקיץ, כי אבי שוב פעם ניסה לקבל איזה דירה וזה הכול היה כמעט בלתי אפשרי. רק יכולנו להיות איזה דיירי משנה של הדירות, ופתאום קרה איזה נס, שהגרמנים ראו שמצטופפים בגטו הרבה הרבה אנשים, אני לא יודע את המספרים, אבל מעריך מעל מאה אלף לפחות, אולי אפילו יותר, כי גם מעירות סביבות לודז' הביאו ללודז', והוסיפו עוד חלק, הגדילו את הגטו. ואבי הלך ומצא שמה איזה בית, שהיה שייך לאיזה איש רכבת קוליאז', שהיה היה לו שמה בית, בית לא היה גדול, אפילו בית שימוש היה מחוץ לזה, אבל מה היה יפה? שאחר כך התברר שהיו שמה גן הפרחים מאוד מפואר, היה, איזה חלקה של איזה דונם, דונם וחצי של היום, מסביב לבית, והוא מסר לאבי את הבית הזה, ואבי, אנחנו לקחנו שם חדר עם מטבח, והיו עוד שני חדרים נפרדים, זה היה בית בנוי למעשה לאנשים יחסית

עניים שהיו משכירים שמה חדר, כלומר צד אחד היה חדר וחצי, חדר ומטבח, זה אנחנו גרנו, מצד שני של הפרוזדור - סך הכול בית קטן - חדר ועוד חדר. ושמה נכנסו עוד שתי משפחות. ואנחנו היינו אחראים, הגינה הייתה שלנו. והוא והוא השביע את אבי שיגדל את הדליות האלה, שזה חלום חייו, וזה, לחצו ידיים ונפרדו. טוב, דליות נאכלו ברעב, בתקופת הרעב גדולה של 40, 41 בחורף, גם כן סיפור אנקדוטי כזה, איך שאמי התחילה לעשות ניסיונות, כי הם היו במרתף כזה מתחת לרצפה, בתוך החול שאנחנו כבר ראינו את הדליות, כי אנחנו שתלנו אותם בקיץ 40, אביב 40, ואחר כך ב-40, ושוב פעם בסתיו הוצאנו את זה, אבא היה נאמן להבטחה שלו. והיה ממש, היה ממש רעב ב-41, אז אמי עוד לא עבדה, ואבי גם כן התחיל לעבוד גם כן, אבל לא לא היה כזה מן... לא משנה בעצם. בכל אופן, והיה לנו מצב מאוד קשה בבית, ואמי התחילה לנסות לעשות משהו, קציצות פלצקיפ (PH) מהדליות האלו, והצליחה, ואחר כך קראה לי, אבל לא רצתה לקחת את זה על עצמה. אני כבר הייתי בן, בן עוזר, כי טיגנתו את כל זה, מה שקלקלתי בתור ילד יותר צעיר. כי אמי פתחה שמה מכבסה, והיינו מכבסים, ואני הייתי פעיל בזה, הייתי עוזר שלה, והייתי סוחב את ה... הייתה בעיה של להרתיח את זה, לא היה, היינו בלודו', בגטו, היו כאלו מקומות שהיה גז, הגז העירוני, אז שמו שמה הרבה כיריים כאלו, ואפשר היה עבור תשלום לבשל או... אז אני הייתי כל יום, כל בערב, שלא היה ביקוש, סוחב שמה ברחוב, אני זוכר את זה, העם מגלשה, הייתי סוחב דוד כזה עם כביסה ושם את זה, יושב שם כמה שעות עד שזה רתח, אחר כך מביא את זה בחזרה. ואמי ניסתה, הייתה מאוד כזאת, מלאת, אמי הייתה מאוד אקטיבית כזאת, מאוד, עם הרבה יוזמה והייתה מכבסת, והאמינה, ואחר כך התברר שנהיית אינפלציה כזאת שאי אפשר היה לדעת, כל הכביסה שהייתה עושה בקושי הייתה משלמת, מה שהייתה מקבלת הייתה משלמת בשביל אבקה, או סבון אז היו משתמשים. בכל אופן, היא החזיקה מעמד עד שלא הגיעו הגרמנים וצ'כים, והייתה, ואחר כך היה לנו המון עבודה, כי הם היו כאלו בתי עולים כאלו, אני אומר, הקבלה לישראל [צוחק], זה לא רחוק. את רוצה לשאול משהו?

ש: אני הייתי רוצה לחזור לתקופה הרבה יותר מוקדמת, מה היה העניין של בית הספר?

ת: תראי, בית ספר זה מעניין. סליחה שאני... את רוצה עוד פעם לחזור? לא, בסדר. תקופה מעניינת, כי דווקא התחלנו ללמוד איך שנכנסו גרמנים לכמה ימים, אחרי זה התחלנו ללמוד. אבל כבר לא, אני פעם אחת הופעתה שמה בספוינושיק של הגימנזיום, ובכלל אמרו אין לימודים. בינתיים פתחו, דווקא יהודים, דווקא אלה שנרדפים, פתחו גימנזיום. כזה של מאוחד של כל הגימנזיום. ולא בגטו,

ש: איפה?

ת: בתוך העיר.

ש: איפה?

ת: אני לא זוכר. משהו בשמה פומורסקה, פומיניובה (PH), לא זוכר. ברחוב שמה... והכיתות נוראיות היו שם, של 50 ילד, 60, והיינו רק בכיתה הראשונה של התיכון, והיום ש... טוב, לא משנה. בכל אופן, גם התנהגות של תלמידים הייתה פראית כזאת, היו כמה כיתות ראשונות כאלה, לפחות שתיים אם אינני זוכר, אינני טועה. והיה פראות כזאת שאני מהבית ספר הזה של ה... של המבחנות, ועוד כזה בית ספר לדוגמה שישבנו בכלל בשולחנות עם כיסאות, בכלל שיטת לימוד כזאת שלא הייתה מקובלת אז בפולין, פתאום הופעתי ב... בזה בספסלים כאלה מחוברים ביחד, ונוער נורא פראי היה, היו מתעללים במורה שלא היה משהו... נו, זה הבית ספר. ואחר כך, כשנכנס לגטו, הבית ספר הזה גם הועבר לגטו. ולמעשה, למדתי שתי שנים, שנתיים של לימודים סדירים בתוך המלחמה.

ש: איזה מקצועות למדת שם?

- ת: אני למדתי הרי את הגימנוזיה הרי ריאלית, זאת אומרת בעצם, לא יודע אם זה הייתה בדיוק. בכל אופן, לא למדתי מקצוע, זה היה ממש תיכון.
- ש: לא, איזה מקצועות?
- ת: איזה מקצועות, בסדר. למדתי... אני חושב איזה תכנית די מקובלת, תכנית פולנית, שפת הלימוד הייתה פולנית, גם בגטו, דרך אגב. נכון שאני למדתי קודם אנגלית, אז אחר כך העבירו את זה, שפה זרה למדנו גרמנית, שאני למדתי שנתיים גרמנית לא ידעתי כלום. ואני מוכרח לציין, לא ידעתי יידיש. שפת האם הייתה פולנית והיה לי מאוד קשה ללמוד גרמנית.
- ש: מה עם היסטוריה?
- ת: היסטוריה, אז לא היו בעיות, כי ההיסטוריה הייתה כל התקופת הקלאסית של היוונים ורומאים, כל זה למדתי. אני הגעתי עד ל... עד לימי הביניים המוקדמות. זה למדתי בהיסטוריה משך שנתיים.
- ש: איזה אווירה הייתה בבית הספר, האם גם היה מקום לשיחות בענייני הגטו, בענייני הגורל?
- ת: אני מוכרח לציין שאני, תראי בית ספר הזה, איפה שלמדתי קודם ב"נשאר שקואה", הבית ספר שלנו, הייתה הייתה לי מורה, כלומר המחנכת, היא הייתה, קראו לה מרקוביץ', אני לא זוכר את השם הפרטי שלה, והייתה מאוד סיוט. כפי הנראה לא דיברו הרבה, כי אני לא זוכר מי הייתה המחנכת שלנו, ממש לא זוכר. לו הייתי יושב עם מישהו שהיה יחד איתי למד את זה, אולי היינו יכולים לשחזר את זה. אני היום לא יכול להגיד לך, לא זוכר מי היה מחנך שלי.
- ש: האם אתה זוכר שהיית צריך להביא מהבית צלחת או משהו בשביל לקבל אוכל?
- ת: את העניין הזה שאכלנו שמה, זה היה יותר מאוחר אני חושב, שבית ספר הזה עבר פעם אחת... הוא עבר למעשה שלוש פעמים: מהעיר לגטו, ואם אינני טועה, בהתחלה היה במרשינסקה ואחר כך הועבר למריש. ואני לא חושב שבהתחלה אכלנו בזה, אבל יותר מאוחר באמת אכלנו. עכשיו איך היה עם צלחת, זה באמת זה היה נורא חשוב, אבל אני לא זוכר. לא זוכר אם הבאתי או ש... ממש לא זוכר. טוב, פשוט, מה שאני יכול להגיד לך, זה משהו מעניין, מן אבסורד כזה, כל רכוש יהודי, נגיד אופניים, רכבים היו צריכים להשאיר. ודווקא אני השארתי, אבא השאיר לי את האופניים של אימא כזה. ואני עם האופניים האלו, שהיה אסור, יום נסעתי ממז'נינסקה (PH) עד למרישין. כלומר מקצה אחד של הגטו לקצה שני הייתי נוסע באופניים. באחד הימים האופניים האלו נעלמו, אני כבר לא זוכר.
- ש: מה הפחיד אותך באותה תקופה?
- ת: אמי... אני לא קנה מידה, אני לא פחדן. לא, ברצינות. אני בן אדם שיש לו כזה מן מטריאל כזה של גיבור. [צוחק] ולא פחדתי, לא פחדתי. אני לא, לא, אולי זה לא כל כך פוליטיקל קורקט.
- ש: פחדת מרעב?
- ת: סבלתי. נגיד, אני אומר שלמעשה את החורף הראשון שאכלנו את זה, אז סבלתי מהרעב. רעב זה גרמה לאיזושהי פסיכוזה. אנחנו סבלנו, אני בגטו לודז' למעשה התחלנו להיות רעבים מאוד נגיד משנת 40. ואמנם הייתה שמה חלוקה פחות או יותר צודקת, ואני אומר צודקת, מכיוון שהעמך היה מקבל אותו הדבר, והמחירים, בזמן הרעב בגטו המחירים של של כיכר לחם, שזה היה מאכל היסוד, היו כל כך גבוהים, שזה פשוט היה אבסורדי לקנות את זה בשוק השחור. כיכר לחם היה עולה לפי הכרטיסים חצי זלוטי, וכבר לא היו

זלוטי, כבר היו מארקים. ובזמן הרעב זה כיכר לחם של שתי קילו היה עולה 1000 מארק. כלומר, אי אפשר היה בכלל לקנות. אני זוכר שבאמת אמי הייתה אוספת קצת, שהתחיל האביב, הייתה אוספת כל מיני כל מיני ירק שם בשדות, הייתה מחפשת סרפד וכל מיני ירקות כאלו, לא ירקות, עלים, והייתה עושה מזה כל מיני דברים, אבל בכל אופן היה רעב.

ש: האם הייתה ארוחה ביום שאכלתם ארבעתכם ביחד?

ת: תראי, אני את התקופה הזאת מוקדמת של גטו, די מטושטשת אצלי. כפי, זה ברור שהיינו אוכלים, אבל אני זוכר שנגיד אמי לא החזיקה, החזיקה, החזיקה איזה אוכל משותף, נגיד עם על אחד, היא הייתה מחלקת לכל אחד את המנת הלחם, וכל אחד ידע שזאת המנה של לחם שלו, למרות שאני בתור ילד ראיתי שפה איזה אי צדק, שהבת, שאחותי, שהייתה אז בת ארבע, הייתה למעשה אז מקבלת אותה מנה, סליחה, מה שאני הייתי נותן בתור ילד בן 13, מלא מלא מרץ. אבל לא משנה, היינו מסתדרים, לא היו מריבות בתוך המשפחה. בכל אופן, אמי ניסתה תמיד, היינו אוכלים ארוחה אחת מסודרת, אבל אני לא יכול, לא לא לא בצהרנים, כי בצהרנים אני עוד למדתי, כי אבי גם כן הוא עבד. אמי עדיין עוד לא עבדה, אנחנו עדיין עוד ניהלנו את ה... זאת אומרת, עבדה קשה מאוד, אבל...

ש: האם אתה זוכר איזו שהן שיחות באותה תקופה בבית? מה יהיה? איך זה יתפתח, האם זה ייגמר יום אחד? האם, מה יהיה אם הגרמנים ינצחו את המלחמה?

ת: תראי, אנחנו זוכרים... בוודאי שאני זוכר את הנימה הזאת של השיחות אופטימיות דווקא, לא... למרות ש... תראי, אני אחר כך כשגרנו, אחר כך הוציאו אותנו מ... עברנו דירה לגבישינסקה (PH) 20, קודם גרנו 23, שמה היה בית משפט, עשו וזה, הייתה ממלכה שלמה בגטו. הכול היה. בכל אופן, אנחנו עברנו לדירה הרבה יותר קטנה, ואני ישנתי... לא, בעצם לא, אפילו בגבישינסקה, עכשיו אני נזכר. אני ישנתי... משום מה הוריי הביאו את המיטה תמיד מחדר שינה שלהם, רחבה כזאת, זוגית. והם ישנו שמה, ואני ישנתי בספה שהייתה לרגלי המיטה. אני בתור ילד כבר הייתה לי שמיעה לא כל כך טובה, זאת אומרת אני יכולתי לשמוע שמדברים, אבל אם דיברו בלחש, אז אני לא שמעתי. אני יודע שהוריי המון דיברו איתם, אחד עם השני, אפילו כשהיו במיטה, שוחחו וזה. אני את התוכן של השיחות שלהם לא הייתי מבדיל.

ש: איתך לא דיברו?

ת: איתי דיברו, דווקא את הנימה האופטימית, שתיגמר מלחמה, אנחנו נעזוב את אירופה, לא נהיה אפילו לא פלסטינה ולא אמריקה, באיזשהו דרום אמריקה, איפה שאין פצצות, איפה שלא תהיה מלחמה, ואנחנו נהיה שמה, נגדל חיות, סוסים, פרות, יהיה לנו חווה". היה להם דווקא מאוד מין, מין כזה חלום באיזה שהיא ארץ שאין סיכון בה, וזה, ושמה נהיה, ושלא נהיה יהודים ולא נספר לאף אחד, ונחיייה שמה וזה, זה מין כזה פרדיס וולטרי, נקרא לזה. אבל זה היה, זה היה מאוד משמעותי, דרך אגב, מאוד השפיע עליי. בכל זאת נימה, נימה טובה הזאת של האופטימיות.

ש: האם אחותך, שהייתה ילדה מאוד קטנה, האם היא שאלה שאלות?

ת: את שואלת שאלה שהיא באיזה שהיא צורה גם גורמת לי לאיזה לאיזה מוסר כליות, מכיוון שאחותי הרגו אותה באושוויץ ובבירקנאו ב-44. היא הייתה כבר בת תשע, והיא הייתה אנלפתית, לא ידעה לקרוא ולכתוב. וזה באמת לא היה בעיה לו אני או אמי או אבי היינו יושבים מלמדים אותה לקרוא, ולא עשינו את זה. מאז אני אומר, אני... לא יודע, היא הייתה ילדה, ילדת המלחמה טיפוסית [נאנח]. לא שאלה הרבה, לא, זאת אומרת, חיה... תראי, היה לה את החברים שלה מהסביבה, כי ילדים עוד היו, למעשה אחרי שפרה היא הייתה בין הבודדות שזכתה שמה להישאר. [נאנח] אני, אני לא יכול להגיד, [משפט בגרמנית] אני אגיד את זה בגרמנית,

אני לא יכול בכלל לחשוב מה בעצם דעת העולם שלה. אני לא... אני מוכרח לענות בשתיקה רועמת על השאלה שלך.

ש: מה היה העולם שלך?

ת: [צוחק] העולם שלי היה תמיד עשיר. אני מוכרח לצחוק. נגיד ככה, שאני... אני קודם כל הייתי קריין ספרים מובהק, וכל פעם הייתי מגלה, אני חוזר, חושב שבתקופה הראשונה של הגטו נכנסתי לספרות סקנדינבית. קראתי דברים שהיום לא הייתי מעיז לקחת ליד, ליד, וגם כן קצת יותר מאוחר קראתי את רוסיי, התלבשתי על דוסטוייבסקי, אני הייתי ישן עם האחים קרמזוב, היו לי תחת כר, לפחות קראתי את זה כמה פעמים, ו... ודווקא דוסטוייבסקי, והספרות הקומוניסטית, נגיד האדומה, הראשונה, מלאה מלאה _____ וכל הדברים האלה קראתי את זה די מוקדם, בגיל 12, 13. יותר מאוחר, גיליתי, אולי בהשפעת ה _____, גיליתי את ג'ק לונדון. אמנם קראתי אותו אבל אף פעם לא התייחסתי אליו כל כך ברצינות. אחרי שקראתי את מרטין אידן, אז פתאום ראיתי שזאת יצירה גדולה. בכל אופן, אני הייתי הרבה, הייתי כזה, הייתי קורא הרבה וזה עשה לי מין כזה עולם... עולם נפרד. נכון, הייתי רעב, אבל הייתי מסתכל על זה... אני קראתי את זה להסתכל מהמארס, מהמאדים על הזה... היה לי קשר עם החברים, היה לי, היו לי, היה לי ידיד אחד כזה מאוד... נמצא עכשיו, נמצא בארץ גם כן עכשיו.

ש: ושמו?

ת: אריה אפשטיין, בטח שמעת עליו, כתב את הספר, כתב... צייר, סופר, דווקא הוא המשיך. זהו זה, ו... ו...

ש: האם ההיכרות או זה שאח של אביך יוסף היה צייר, ונדמה לי שהוא היה ידוע בתוך הגטו,

ת: כן, גם היה ידוע בלודז' כצייר, הוא היה צייר מדרגה ראשונה. גם היה חבר בהתאחדות של ציירים פולניים, לא כל כך ציונים. בכלל לא היה קשור עם ההתאחדות של הציירים היהודים.

ש: האם בתוך הגטו זה שיפר את הסטטוס שלכם?

ת: לא במיוחד, אבל סיפר את זה, שיפר את זה ש... הוא היה גר בצד שני של הגטו, שמה בשדובסקה (PH), אם אינני טועה. והוא היה לו חדר גדול כזה, הוא דרך אגב היה צייר רשמי, שהוכר על ידי רומקובסקי וכל השלטון הזה. הוא היה גם לא כל כך, מצבו נניח גסטרונומי היה הרבה יותר טוב ממה ששלנו. אבל גם היה, באותה תקופה, בכלל בגטו היה מין כזה, מנהג כזה שנגיד באת להתארח אצל מישוה, ומישוה אמר "תאכל משהו", אז אתה תמיד אמרת "לא". למרות שהיית מת משהו לאכול, אבל ידעת שאם אתה תאכל, אז אתה תיקח ממנו משהו שהוא בעצם, שזה חלק שלו, זאת אומרת... אף פעם לא אכלתי אצל דוד יוסף, אבל מה, דוד יוסף, אצל דוד יוסף היו חוגים כאלו, היו נפגשים שם... היה לו פסנתר, דרך אגב, הוא רכש, הוא ירש דירה עם פסנתר, ובאים מוסיקאים, והיו שמה קונצרטים, ואני פעם בככה, בראשונה שמעתי אני זוכר קונצ'רטו לכינור של צ'ייקובסקי, ולמישהו פסנתר אחר כך. מאוד מאוד גיליתי יותר... כלומר אני גדלתי קצת על מוסיקה קלאסית, היה פטפון, וכל האריות האלה שהוריי שרו, גם אני עד היום יכול לשיר אותם, אבל אצלו ככה נפגשתי... ככה, דווקא לא כל כך בצעיר, כמו דווקא מוסיקה. היו כאלו מפגשים שאנשים היו משוחחים, כל מיני כאלו ערבי, נקרא לזה דיסקוסיות...

ש: באיזה נושאים?

ת: בבקשה? בנושאים כל מיני, אני חושב גם על מלחמה דיברו, אבל לא, לא כל כך פוליטיקה, וזה זה היה כזה מפגש. אני פשוט שכחתי להגיד לך, אנחנו היינו, המעמד שלנו זה היה המעמד של האינטליגנציה. אני לא יודע, היום לא יודעים בכלל מה זה. הוריי היו משכילים וזה, ואנחנו היינו במעמד של אנשים של מעמד האינטליגנציה. וזה גם היה חלקי, אני הייתי, למרות שאני... נגיד אם אני בקיץ היינו נוסעים תמיד לקייטנות,

ורצתי יחף ויחד עם הילדים פולנים מהסביבה ובקושי אפשר היה להבחין. אותה רגע שפתחתי את הפה ודיברתי פולנית יפה ותקנית, כלומר ראו שזה לא בית של מעמד איזשהו אחר, אלא זה... כן, בבקשה.

ש: בבית הספר, הכרת ילדים אחרים שלא הכרת קודם.

ת: כן.

ש: האם התחברת איתם? האם השתתפת באיזה שהן פעילויות משותפות, חוגים או ארגון?

ת: לא, אני לא... אני פשוט, אני חושב, אני לא חושב שהיו... תראי, היו פעילויות לא כל כך בבית ספר, כמו ש... היו למעשה שתי תנועות מאוד מאוד מובילות בגטו של נוער, מאוד מובילות, ומאוד כאלו למעשה שנתנו לנוער, נתנו להם את התוכן של החיים. תנועה ראשונה הייתה תנועה ציונית. היו כל מיני, אני חושב שדווקא בלודז' מאוד חזקים היו ציונים כלליים שכמעט ולא רואים אותם היום. נוער הציוני הזה, והשומר הצעיר וכל מיני... אנחנו היינו לא ציונים ואני לא נגעתי... אני הלכתי ברוח של המשפחה: לא היינו ציונים, לא עניין אותי ציונות, לא ראיתי... ידעתי אלף ארגומנטים למה לא ציונות. ואם היו ויכוחים, אז אני תמיד הייתי נגד. תנועה שנייה הייתה תנועה קומוניסטית, משום מה. גם פה אנחנו, גם המשפחה הייתה אנטי קומוניסטית. גם אני, סתם ידעתי, מה זאת אומרת, היו לי ארגומנטים לא נורמליים נגד קומוניזם, על הצ'יזקוף ועל הטוחשבסקי (PH) ועל הזה ועל הרציחות כבר אז ידעו מה שהלך, גולאגים של הזה, ועל הסיביר, לא קראו לזה אז גולאג, אז קראו לזה סיביר. זאת אומרת שאני, דווקא במובן זה של תנועות הנוער, עמדתי לגמרי לא פה ולא שם. הייתי נגד אלה ונגד אלה. כמובן גם הייתי נגד דתיים, כי אנחנו היינו... מה הדתאיזם וכך הלאה וכך הלאה.

ש: האם זה השאיר אותך בודד?

ת: אולי, אולי, אבל היה לי את העולם שלי, היו לי כמה חברים, כמובן, לא במסגרת, לא במסגרת הזה של השלושה, נגיד, כי אני פה מוסיף גם את הצד הדתי, שאולי גם זה נתן לאיזה שהוא נער דתי נתן לו איזו שהיא מסגרת, איזו שהיא חברה, איזו שהיא שאיפות וכך הלאה. זאת אומרת כל הדברים האלו היו למעשה רחוקים ממני.

ש: כשהכרת אל הלה זימלר,

ת: זה הרבה, אנחנו קופצים, אבל לא חשוב, זה... בבקשה.

ש: תספר לי על ההיכרות הזאת והיכרות עם מלה פוגלבאום.

ת: תראי, אני קודם כל, זה התחיל קודם כל ככה שאנחנו סגרנו כבר את המכבסה הזאת האומללה, אחד הסיבות הנוראיות שאנחנו אמרנו "יותר לא מתעסקים בזה", התחלנו לקפל שם את הכבסים... רגע, אני כבר מדבר, יש קשר בין סגירת בית ספר התיכון, יש קשר בין סגירת בית ספר לבין עלייה של העולים חדשים, אצלנו זה עולים חדשים, שהגיעו מצ'כיה, מגרמניה וזה, כי למעשה זה הכול קרה באותה תקופה.

ש: אבל זה לא קשור במלה.

ת: זה לא קשור במלה, אבל זה קשור קודם כל לרקע משפחתי. התחילו להגיע, אני מוכרח לספר,

ש: כן, כן, כן, כן.

ת: הגיע אלינו, קודם כל פעם ראשונה בחיים שלי ראיתי חולצה שנמתחת עד למטה. אצלנו [צוחק] החולצות היו נסגרות על הבטן. הגרמנים האלו הביאו איזה דברים שבאמת לא ראינו. אבל תוך כדי תקופה קצרה מאוד כל הכביסה הזאת הייתה מלאת כינים. ממש, אני מדבר פה שפתחת וראית כינים מתהלכים שמה. ואת זה באמת לא יכולנו... דרך אגב, זאת הייתה מכה בגטו, ונלחמנו עם זה, אפשר היה ללכת ברחוב, ואני מדבר פה על כיני... גם ראש, אבל בעיקר כיני בגד, שהייתה כינה כזאת עברה עליך ממישהו. ברור שאי אפשר היה ללכת לישון בערב בלי להוריד את הבגד ולחפש בתוך התפרים את הכינים והיו הייתה שאלה חיים או מוות לתפוס אותם. בכל אופן, הזה שהגיעו כביסה עם כל כך הרבה כינים, פעם אחת כיבסנו ואימא סגרה את העסק. באמת הייתה תקופה מאוד קשה, וזה מאז התחילה לעבוד, אמי אמרה "אני מוכרחה להיכנס למטבח, לעבוד, להיות עובדת מטבח". אבל אי אפשר היה להיכנס. אני אומר, בכל זאת לא היינו ציונים וזה מאוד השפיע, בואי נגיד ככה, שקשר מפלגתי, זה אחד היה דוחף את השני, את האנשים שם. בכל אופן, היא... אבל כן אפשר היה לעבוד בקילוף תפוחי אדמה ליד המטבח. זאת אומרת, אפילו לא נתנו להם להיכנס, והיו כמה כאלו "אובירצ'קי" (PH), אני יודע, מקלפות תפוחי אדמה, אז אמי התחילה לעבוד שמה, הייתה מקבלת שמה מרק אולי יותר טוב, אולי הוא, אולי עוד קצת, איזה תוספת למזון. ואמי התחילה לקלף את התפוחי אדמה, ועשתה את זה – דרך אגב, היא הייתה בסופו של דבר אישה די צעירה, היא הייתה בתחילת שנות ארבעים, ולאט לאט התחילה... פה עזרה, ופה זה וזה... היא לאט לאט הכניסה את עצמה למטבח [צוחק] והתחילה לעבוד שמה עבודה מאוד קשה אחרי תקופה די ארוכה, נגיד אחרי איזה חצי שנה או משהו התחילה לעבוד באמת במטבח בלי פרוטקציות, רק בגלל הכשרונות ה... - בשביל זה עשתה דוקטורט! - וכשרונות אישיים שלה התחילה לעבוד במטבח, ועבדה שמה בתור "קוטלרק" (PH), כלומר אחראית על הדוד כזה, והייתה שמה חותרת שזה לא יישרף, וכל מיני דברים ו... אמי, היה לה כבר רגליים נפוחות מרעב, כי היא הייתה למעשה הקורבן הכי גדול של זה, כי באיזו שהיא צורה כפי הנראה אכלה פחות והייתה דוחפת לנו. מה שאני, בכל אופן בארוחות, "אתה יותר רזה, ואני לא ערבה", וזה וזה, ואבי בעיקר עבד בלילות, הרבה עבד בלילות.

ש: איפה הוא עבד?

ת: תראי, זה סיפור שאני לא אוהב כל כך לספר, אבל לא, אני כבר... זה נגמר. שוב פעם, אותו הצרה של אבי כמו אמי, שבלי... אף אחד לא הכיר. בכל זאת, הוא היה חייט. הוא היה, והיה גם, היה שמה איזה סמל או משהו, והוא התחיל לעבוד... הקימו, הייתה כבר משטרה בגטו, שלא בכלל הייתה כבר סגורה באמת, היא לא הייתה... והיה צורך באיזו שהיא, בואי נגיד משהו דומה לזה מה שהיום עושים שמירות. כלומר לשמור על מחסנים ולשמור על המתקנים, ואני שמה, וקראו לזה היפו, הילס פוליציאי, משטרת עזר, אבל למעשה זה היה פוליציאי זה רק היה בתוך גטו. גרמנים זה לא היה, זה היה אורדומביסט (PH), הם קראו למשטרה הזאת אורדומפיסטס, בכל אופן זה... את היחידה הזאת, שגייסו את אבי, הייתה היפו. והוא קיבל איזה דרגה של של כזה, בואי נגיד סגן משנה, מקביל, מפקח משנה, זאת אומרת דרגה הכי נמוכה של קצין. והתפקיד שלו היה ללכת בלילות ולבדוק עם אנשי היפו, עם השומרים, זה היה. לא היה להם מדים של משטרה, היה להם איזה מדים מיוחדים, ולא עסקו בכלל, לא היו קשורים בכלל בפעילויות של משטרה. תראי, לפי דעתי, אי אפשר, לא יכולה להיות איזו שהיא קהילה של עשרות, עשרות אלפי איש, נגיד קרוב למאה אלף איש, בלי שיהיה איזה שהוא גוף שהוא גוף משטרתי. לא, את מחייכת...

ש: אני מחייכת כי אחרי כל השנים אתה מרגיש אחראי למה שאבא...

ת: אני לא מרגיש אחראי, אני לא מרגיש אחראי. אני לא כל-כך מרגיש אחראי, אני... תראי, יש פה בארץ כל מיני פרות קדושות, ופרות לא קדושות. אחד הפרות לא קדושות זה הייתה משטרה בגטו. למעשה, אבי יותר מאוחר, אחרי שנה או... לא יכול להגיד לך את זה בתקופה כרונולוגית, הוא נכנס למשטרה. כלומר, הם ביטלו את היחידה הזאת והכניסו אותה כמשטרה, ואבי עבר רביר לאזור שהיה בסביבה שלנו, הוא היה לימן אובסטגו (PH) אני לא זוכר באיזה מספר. אם אינני טועה, קראו לזה רביר חמש. עכשיו, אבי היה בן אדם בצורה קיצונית הגון. בצורה קיצונית איש אמת ואיש השקפות ואיש שעמד על הפרינציפים שלו, ואיש... הוא היה שמה קצין, לא, לא העלו אותו בדרגה, הוא נשאר את הסגן, את המפקח משנה, את הסגן משנה שלו, הוא היה

שמה עד הסוף, אז זאת עובדה. אני רוצה להגיד לך משהו. כשהגענו לאושוויץ יותר מאוחר, ואנחנו נסענו לאושוויץ עם הטרנספורט של המשטרה, כלומר זה היה למעשה או אחרון או לפני אחרון, בכל אופן זה היה אחרי כבר רומקובסקי. אז כל השמה קנדה, וזה היה ביניהם הרבה לודז'אים, ולרומקובסקי היה שיטה שהוא רצה להיפטר מהעולם התחתון ובלודז' היה עולם התחתון מאוד גדול. אז קודם כל המלחמה הייתה נלחמת עם העולם התחתון, ובאותה הרגע שהעולם התחתון כזה הוא נתפס על משהו, הוא עבר, ל... בבית הסוהר היה, ו... אני שוב פעם אומר, לא במסגרת, זה במסגרת של שאני חלונות הרבה יותר מדי גבוהים, שלחו אותם מהגטו. אבל לא שלחו אותם באיזה תקופת השמדה כמו ששלחו בשפרה, שלחו אותם ב... באמת היו מגיעים לבירקנאו, לאושוויץ. 43... למעשה, כולם בשנות יותר מאוחר [צוחק], סליחה שאני מחייך, בשנות יותר מאוחרות כולם היו אנשים הגונים, בלי תיקים ופתרו את הבעיה של התיקים משטרתיים. של התיקים פליליים, ולא היו, לא היה איזה עולם הפשע. בכל אופן אני אולי היה, אני לא ידעתי, את הבלנינר מקס, ואת הכל מיני שמה, כל מיני דמויות כאלו, בכלל הם נחתו באושוויץ. והם גם קיבלו, כי הם גם עשו קריירה שמה, הם נהפכו לקאפויים, לכל מיני ג'ובניקים שמה, והם גם קיבלו אותם. ואני זוכר שאנחנו כבר עברנו את כל ה... כל הדברים האלו, וכבר ואמי ואחותי כבר נלקחה ולהשמדה שם, היום אני יודע את זה, ואני עם אבי באמת היה לי, דרך אגב, והיה לי איזה תקופה מיוחדת עם החיים משותפים שלי עם אבי. כיוון שאני לאבי הייתי מדבר בגוף שלישי, קשה להסביר את זה לשומע עברי או אנגלי, מה זה גוף שלישי. [משפט בפולנית] "התואיל להביא" ולשבת, מין דבר, מין פנייה כזאת, או זה. דיברתי אליו בגוף שלישי. ואבי שמה, כשהגענו שמה לאושוויץ אמר לי "תשמע לאון, אתה מוכרח לדבר אליי בשמי. תקרא לי יושה", קראו לו יושה, ואני קראתי לו יושה ודיברתי אליו בגוף שני, "אתה", וזה בשבילי היה בשבילי מין... מין איזה תקופה חדשה בחיים שביני לבינו. אז בכל אופן אנחנו נעמדנו כבר לפני מקלחת או אחרי מקלחת, אני כבר לא זוכר בדיוק, עמדנו ביחד, עוד לא קיבלנו בגדים, ובאו כמה מהקאפויים האלו, היהודים! וכולם היו, דרך אגב, רובם היו לודז'אים, מסתבר. שאלו "מי פה היה שוטר?" כולם היו שוטרים. אף אחד לא זו. "מי היה פה שוטר? תגידו כי... אף אחד לא אמר, כאילו ש... להרביץ או משהו. אני, פעם אמרתי לך שיש לי כזה חומר של גיבור, יצאתי החוצה אמרתי "אני מכיר את האנשים האלו". אני לא הייתי שוטר, הייתי אז בן 17. "אני מכיר את האנשים האלה, כולם אנשים הגונים. אין פה אף אחד שלא הגון". זה לקחתי על עצמי אולי גם שקר, אבל לא משנה. וזה צ'יק צ'יק והעבירו אותנו. רגע, למה אני מספר את זה? זה, ב... לא, אני קצת... [צוחק] אני מוכרח לעצור. רגע, על מה דיברנו? על אבי, על אבי, על אשמת המשטרה. בכל אופן, אבי היה קצין, ואחר כך במשטרה, וזאת עובדה. היה ומת בגלל הגינות. נהרג בגלל הגינות.

ש: אני רוצה לחזור, אבל. [טכנאי מתערב] אני רוצה לשאול אותך על התקופה של ספטמבר 41, כשפתאום נודע לך שאין יותר בית ספר.

ת: רגע, קודם כל את מפתיעה אותי שזה באמת היה ספטמבר 41? ככה זה. בעצם, זה זאת אומרת, היה חופש, ואחר באמת הודיעו שאין בית ספר. וגם ידענו שאנחנו צריכים כל אחד לבוא לעבודה. וגם ידענו שכבר לא, באותה תקופה כבר הסורטים (PH) היו קיימים, ידענו שיום עבודה הוא 10 שעות, וידענו שהתלמיד עובד שש שעות. ולמעשה, מעטים, בכל אופן כל החבר'ה שלנו בוא נגיד, אנחנו לא הלכנו סתם לעבוד, אלא לימדו אותנו את המקצוע. עכשיו, מה היה איתי, אני לא יודע איך אני נפלתי, אבל אני נפלתי לרסורט (PH). למפעל כזה שהיה מתקן מכונות תפירה. למה היה מתקן? כי למעשה כל המכונות תפירה מהעיירות מסביב ללודז' או גם מלודז' - נדמה לי שאסור היה להחזיק מכונות תפירה, אם אינני טועה - היה מגיע שמה, ושמה היו מתקנים אותם ומעבירים אותם גם כן לרסורטים של ה... חייטים, שהיו כמה כאלה בגטו בלודז'. ואני התחלתי לעבוד שמה, ומה, באמת, היינו שמה איזה 30 40 נוער, אולי קצת יותר בערך, והיינו עושים, היו מלמדים אותנו לשייף עם פצירה, ככה. זה היה נורא משעמם, בגלל שהיינו צריכים לעשות איזה חלקים, איזה פחיות האלו של מכונת תפירה, והיה שמה היו שמה מבוגרים שהיו כאלה בעלי מקצוע, היו מודדים את זה, הכול עם קליבר, זה היה מוכרח להיות מדויק, וכל היום לשייף - זה נורא לא מצא חן בעיניי. ולא יודע, בכל אופן, לא הצלחתי, לא קיבלתי... דרך אגב עד היום אני לא יודע לתקן מכונות תפירה. זה אני קצת מצטער. והעבירו אותי שאני לא... הפסקתי את הקורס, ונהייתי שוליה של הנגר במפעל הזה, ומה עשה נגר? לכל מכונת תפירה יש גם שולחן, הפלטה הזאת וזה, אז הוא היה צריך להתקין. ואני עבדתי עם זה, ובאמת למדתי קצת נגרות,

בפרט שהיה לי בבית ספר. בבית ספר אני עוד, בעממי, הייתי די חזק בעבודות עץ, ודווקא זה מצא חן בעיניי. הכול היה טוב, ואני שמה עבדתי אצלו בערך חודש או משהו, לא הרבה יותר, רק ביום אחד בהיר הייתי צריך לטפס שמה, היו מלא שולחנות כאלו, לא שולחנות רק הפלטות האלו של השולחנות, ואני נפלתי, ונפלתי בדיוק על המשמנת שעמדה, היו אז משמנות כאלו שעמדו, ואני _____ והמשמנת נכנסה לי את זה פה ועד היום יש לי את הצלקות האלו. ואני הוצאתי את המשמנת, היא היה לה... הייתה כזאת פיה כזאת לא בסדר, אני קרעתי את זה, ושלחו אותי הביתה, והלכתי שמה למין קופת חולים, לא יודע, אני באמת, נורא דומה, לפעמים מדהים, לפעמים כל כך מדהים שאני לפעמים אומר במקום "פה בארץ" אני אומר לפעמים "פה בגטו". וזה אולי לא נשמע טוב לשומע אמריקאי שזה, אבל מה אני יכול לעשות. בכל אופן, ונתנו לי עזרה ראשונה, רק מה, היה שמה, זה נכנס, ממש יצא לי, לא יצא, אלא ככה דחס לי את זה, בכל אופן אחרי כמה ימים הפצע נגלד, אבל בינתיים בפנים הייתה לי דלקת מאוד לא... היד התחילה להתנפח, ואני הייתי במצב מאוד לא טוב. ממש לא הייתי מסוגל ללכת וזה מאוד הרגשתי לא טוב, ואבי באחד הימים לקח אותי ללבורטוריום שמה, ועשו לי למעשה ניתוח, חתכו לי פה ויצא שמה איזה חצי קילו או חצי ליטר של המוגלה. ומאז התחלתי להשתפר. כשהתחלתי להשתפר - אז הייתי ממש כבר ככה עם רגל אחד בקבר - כשהתחלתי להשתפר שוב פעם הייתי צריך לעבוד. עכשיו, כפי הנראה, היום אני מנתח את זה, כפי הנראה דוד יוסף עזר לי, כי אחר כך נודע לי שהוא באיזו שהיא צורה היה קשור עם המחלקה הזאת לאן שהעבירו אותי. העבירו אותי לדבר שנקרא "ויסן שפליה אבדיילונג" (PH) בלי כל קשר עם המדע ועם זה. מה זה היה? זה היה איזה דירה, כפי הנראה איזה חנות, שהייתה סגורה מול "באוץ קרינק" (PH), ובפנים היו למעשה הייתה אולם אחד גדול עם התצוגה, ועוד חדרי חדר עבודה גדול איפה שהיו עושים את הדברים, והיו עושים בפנים היו גבלוטות בערך בגובה נגיד של 40 ס"מ, אולי קצת היה יותר, אולי חצי מטר, והיו כל מיני סצינות מחיי היהודים, עשויים מאוד יפה. ומי שהיה שם ממש כשרוני ביותר זאת הייתה דווקא ידידה שלי שלמדה אותי לימדה את אמי כיתה ב' שמה, כי אני התחלתי ללמוד מכיתה ב', ממנאשר שקואה, יולה פוטאשן (PH). הייתה בחורה מאוד כשרונית, והייתה מפסלת את הפרצוף, את ה... ממש, היינו, אם אני אתרגם את זה לשפה של היום, היינו עושים מן ברביס כאלו. ואגב, ברביס האלו היו יותר אנטומיים, ודמויות של יהודים שהיו סצנה של חתונה, וסצנה סצנה, מן גבלוטת כזאת נגיד של ערב פסח, וגבלוטת כזאת של... אני עכשיו, של... כל מיני סצנות מחיי היהודים. ולא רק זה, נגיד שהיהודים האלו חיו עוד בתקופה של מלחמת עולם הראשונה בערך.

ש: אני רוצה לשאול האם כשעבדתם שמה, מה חשבת, מה המטרה של המוזיאון, השחזור של החיים היהודים האלה, בשביל מה זה נחוץ?

ת: תראי, קודם כל, ברור לנו היה שאף יהודי לא נכנס לשמה לראות את זה. זה לא עמד לשירות הקהל, זאת אומרת לא היה לזה שום מטרה חינוכית, אבל דרך אגב, לא היה גם בנוי באיזה שהיא צורה אנטישמית או איזה שהיא אנטי יהודית, זו ממש חיים כמו שהיו, בואי נגיד 50 שנה קודם או 40 שנה קודם, כלומר לפני מלחמת עולם הראשונה, כלומר היום לא... בלודז', אולי גם בלודז', אבל לא באזורים של _____. בכל אופן, אחר כך, המנהל של זה היה בן אדם שהיום אני יודע שקוראים לו הירשברג, קראו לו הירשברג. היו עליו כל מיני שמועות, אני גם שמעתי אחר כך מאיזה מקורות, גם היו שמועות על איך שהוא רך, והוא לא רב, והוא גם כומר, וזה, אני מבין שהוא היה קשור עם העדה הזאת של העדי... של העדי יהוה, אם אינני טועה. אני דווקא הכרתי את הבת שלו, בת שלו למדה איתי לפני המלחמה. אני ממשיך. הייתה למדה איתי, זאת אומרת הם היו יהודים גרמנים שנזרקו, שהיו אזרחי פולין, ונזרקו לפולין ב-38 דרך בולדובסקי (PH). ואני לא הייתי אז לא אומן ולא חייט ולא שום דבר, אבל בכל אופן אני הייתי כזה עוזר, אני הייתי למעשה כלום - הכול עשיתי ולא עשיתי כלום. ומה בעצם כן עשו? היו שמה תופרות שהיו תופרות בגדים לדמויות האלו, היה נגר שהיה עושה את הרהיטים ואת התפאורה הזאת של הרקע, והיו פסלות שהיו עושות את הפנים, ידיים, וזה, ודווקא, באמת, כמה שזכור לי, דבר הזה היה מאוד יפה.

ש: ומה חשבתם, בשביל מה זה?

- ת: היו שמה מפעם לפעם ביקורים של אנשי של אנשי צבא גרמנים, בוא נגיד אפילו, זאת אומרת אנשי אס אס, אנשי גריפו היו באים שמה ומבקרים. זה היה ברור לנו שזה לא בנוי בשבילנו. זה...
- ש: סצנות שכבר גמרתם לפלס ולסדר, האם זה נשאר שם במקום, או שזה נלקח?
- ת: כמה שידוע לי, אני לא זוכר שזה נלקח. היו, בואי, אם אינני טועה, אני היום קשה לי לשחזר את זה, נגיד היו שמה איזה שמונה גבלוטות, אולי אפילו איזה 10 גבלוטות כאלו, וזה... אני לא זוכר שלקחו אותם, אבל בסופו של דבר סגרו את העסק וזה הכול נסגר. זאת אומרת, זה זה... אני עבדתי שמה איזה חצי שנה, שלושת רבעי שנה, ושמה הכרתי באמת אחת הבולטות שמה הייתה מלה פוגלכאום, שאחר כך הייתה אחד האנשים שמאוד השפיעו על חיים שלי.
- ש: אני מבקשת שתרחיב דיבור על מלה.
- ת: טוב, אני... כתבתי לא מזמן, שפרסמו, שהיה 60 שנה לחיסול גטו, כתבתי על מלה כמה מילים וזה פורסם שם. אני כתבתי שראיתי אישה קטנה, עם פרופיל כזה של ציפור, של ציפור טורף, כזה אורלי פרופיל (PH), היה לה אף כזה מאוד בולט כזה, והייתה בסופו של דבר לא יכולתי... היא הייתה הרבה יותר מבוגרת ממני במושגים של אז. סך הכול היא הייתה בת 32, סך הכול. אני הייתי בן 17. אני מדגיש, לא היה לנו כל קשר רומנטי, הקשר היה קשר היה אינטלקטואלי וידידותי ביותר שיכול להיות. היא לא אף פעם לא הייתי אצלה, ולא ידעתי את היצירות, לא כל זמן שעבדתי שמה. היינו הרבה בתוך הזה היינו הרבה משוחחים. הייתה שמה עוד בחורה אחת שגם כן השפיעה עליי מאוד, זו הייתה בחורה שאני למעשה התאהבתי בה. קשה לדבר, אבל גם בני 17, לא אז לא הייתי בן 17, בני 15 גם מתאהבים. ו... הייתה מהקבוצה הזאת של העולים שהגיעו מצ'כיה.
- ש: ושמה?
- ת: שמה היה אז סוניה בולאטי. היא מאוד, אחר כך כמבוגרת אחרי המלחמה היגרה לארצות הברית, ונהפכה לאחת הצלמות הטובות ביותר של ארצות הברית, יחד עם בעלה לומאו. כלומר היא ידועה בארצות הברית כלומאו בולאטי. נפטרה לפני כמה שנים. בכל אופן, אני עוד הכרתי אותה שמה... כי אני למעשה ראיתי אותה כמה פעמים... כשהייתי מביאים את החולצות האלו על הידיים, לא ידענו בכלל אז שמקפלים את זה כמו שצריך, והיינו מעבירים את זה, ואז הכרתי אותה באופן... מראייה.
- ש: על מה דיברת עם מלה?
- ת: [נאנח] תראי, מלה הייתה אמנית רב-גונית. היא הייתה גם משוררת וגם ציירת וגם פסלת. גם כתבה פרוזה, לא רק שירה, פרוזה ואסאים, כלומר מסאות. ומלה למעשה פתחה בפניי אופקים שיש אמנות מודרנית, לא מודרנית של היום, מודרנית של אז, של שנות 30 נגיד. שיש גם שירה אחרת כמו שהכרתי, וגרמה לי לזה שהתחלתי להתעניין נגיד בשירים של רמבו או של ורארן, אני ידוע, מייקובסקי ואחרים. והתחלתי להיות יותר את החיי, נקרא לזה, נקרא לזה חיי בוהמה, אם אפשר לקרוא לזה. אבל כל זה אחר כך קיבל בכלל פיתוח אדיר, כאשר נסגר ה... סגרו את הביסל שאטליה (PH), אני מדבר קצת בלעג, ואני התחלתי לבוא למלה אליה הביתה. היא הייתה גרה גם כן בצד שני של הגטו, במרינבסקה (PH). ומסתבר שגרה במין דירונת קטנה, אחר כך נודע לי שחיה שם עם אמה שנפטרה קודם, ועל הקירות היו מלא תמונות בסגנון מאוד... היא הייתה אקספרסיוניסטי כזאת, והיא הייתה כותבת שירה והייתה מקריאה שירים, והיינו איזה קבוצה די קטנה של כאלו אוהדים שלה, וביניהם היו שני אוהדים ראשיים, היא הייתה קוראת לנו "הנאמנים", הייתי אני והייתה הלה, הלה זימלר, היום סוויטנסום, חיה בשבדיה. ושנינו, אולי גם בעזרה של תרזה, מנסים להחיות את היצירות שלה, של מלה. מלה – לא ידעתי אז, זאת אומרת ידענו שהיא חולה, וידענו שמצב שלה כל פעם יותר גרוע, אבל מה פשר של המחלה לא ידענו. היום אני יודע שהיה לה שחפת. והיא הייתה דוגמה קלאסית של בן

אדם שהיה חי ברוח, אני יודע? כמעט ולא הייתה אוכלת. הלה באמת הייתה עוזרת לה פיזית קצת יותר, היא הייתה עושה לה מרקים, הייתה מביאה לה... מלה לא הייתה, יותר מאוחר, כל פעם בהתחלה הייתה הולכת ומסתובבת ומציירת על הסטלוגות (PH), על הכנים שלה של הציור, כן של הציור. יותר מאוחר היא פשוט נשכבה ואי אפשר היה... היא הייתה כל הזמן במיטה. אני, זה היום כשמדברים מיטה, זה לא כל כך פשוט, לא היה שם בית שימוש, היה בית שימוש למטה. אנחנו היינו מהנאמנים, היינו אלה שהיו מוריקים את ה[הקלטה נקטעת] [נאנח] מלה מלה היא למעשה דרמה אחת גדולה. מלה הייתה חולמת על העולמות הגדולים, על האיי הדרום... אחד השירים שמה היא כותבת על הילדה שהיא עוד לא נולדה, שהיא נמצאת באיי הדרום ואיזה מטפלת שמה בשם וייקיי עוזרת לה. [נאנח] מלה, לקחו את מלה בשכיבה, לא הייתה מסוגלת ללכת, ובחיסול גטו הגיעה ל... בבירקנאו בשכיבה, לא חיה שמה אפילו כמה שעות, [לוחש] הרגו אותה. מאוד חבל, כי באמת הייתה... זה היה כזה כשאת פוגשת גאון, אז היא הייתה גאון במידה מסוימת. יכול להיות שעוד לא התפתחה מספיק, יכלה להיות... לו היו תנאים יותר... מי יודע אם לא הייתה מלחמה אם היא הייתה מתפתחת דווקא בכיוון הזה. בכל אופן, היא השפיעה עליי מאוד, אני התחלתי לצייר בתקופה שלה, והי הכריזה... והכריזה עליי שאני מאוד כשרוני בציור, אני אף פעם לא ידעתי שאני כזה כשרוני, אחר כך אני כבר הסכמתי. התחלתי לכתוב שירים, התחלתי לחיות כאלו חיי, חיי אמנות, שזה בכלל הרחיק אותי מהמציאות הזאת של הגטו שאני... אני היה לי היה לי... כזה מן המנון כזה, הייתי שר לי, "אני רק מחר... אני מחר אצא לצייר" כי הייתי הרבה מצייר בטבע, כלומר נופים וזהו. כמובן, כל אחד מאיתנו בצעירותו מושפע מן גוך, אבל אני כבר הייתי ככה יותר אקספרסיוניסט, אולי גם בהשפעה של... בהשפעה שלה. אני נורא מצטער שאיננה בחיים, אני באמת... מצטער על כולם, כי אותו זמן שהרגו את מלה, גם הרגו את אמי ואת אחותי, מי יודע, עוד כמה ימים יותר מאוחר. [נאנח] זה הסיפור של מלה.

ש: כמה ילדים הייתם בקבוצה של המעריצים של מלה?

ת: אנחנו לא כבר היינו ילדים, אני הייתי אולי בין הצעירים ביותר, אבל היו... זאת אומרת, אני למעשה ב-44 כבר הייתי בן 17, זאת אומרת אני כבר התפתחתי. אני כש... הסוניה בולאטי הזאת, כשהכרתי אותה בבית עולים, הייתה יותר גבוהה ממני, אחר כך הייתה מגיעה לי לכתף, אני לא יודע אם בגטו אז יותר מאוחר – הייתי איתם בקשר אחר כך, שנים, גם הבנים שלי הכירו אותה.

ש: כשהלכת לשמה עם הלה, לבקר אצל מלה, ושניכם איכשהו תרמתם כדי להביא לה מרק? איך זה...

ת: אני פחות, אני פחות כי לא היה לי אפשרות, דרך אגב, אני לא הייתי, אני... אנחנו גרנו בקצה אחד של העיר ובכל זאת במשפחה... אצלנו לא היה עודף של לחם, למרות ש... שזה היה נשמע אחרת. לא, אני לא תרמתי, לא, אני לא, זה באמת הלה יותר. אני עזרתי, אני הייתי... אני עשיתי הרבה דברים על יד הבית, ניקו... אבל לא, גם זה, אני גם הייתי, תראי, זה היה מין תגובת שרשרת. כלומר, היא פיתחה אותי בזה, שאני פיתחתי אותה ביצירתיות שלי, או באיזו שהיא השקפה ובאיזו שהיא כיוון של שיחה – אני אומר, לא, אני לא, אני בבחינת המזון באמת לא יכולתי, אני, את יודעת מה? אני לא זוכר, אני לא זוכר, אולי כן, אבל אני לא זוכר. אבל דרך אגב, הייתה לה בעיה, היא לא הייתה מסוגלת לאכול משום מה, היא הייתה את המנת הלחם הצנועה שלה תמיד הייתה משאירה, תמיד הייתה מציעה לכל אחד אחר, ואף אחד לא רצה לאכול את זה, זאת אומרת היא הייתה... היא הייתה חיה באמת מהאוויר ומרגשות והייתה... [נאנח] זהו זה.

ש: האם אתה חשבת בזמנו, או היום, שההיכרות עם מלה והחוג הזה של חיים יותר רוחניים מרשים לך לשמור על שפיות דעת?

ת: זה שאלה נורא פרוזאית. מה זה שפיות הדעת [צוחק], סליחה שאני... זה שאני... תראי, אני היום קורא לעצמי שאני אלוף ההישרדות. גם היום. היו לי המון תאונות דרכים, והיו לי זה, והייתי במצבים מאוד מסוכנים בארץ... לא, לא בלי לפרט, לא, לא, לא סודות, הייתי בסערות ובהוריקנים ובמלחמה נלחמתי... ואני חושב שבגטו היה מין שאיפה כזאת, מין דראג כזה, מין... רצון עז לשרוד. ובצורה די מוסרית, נגיד, אני זוכר שאחר

כך כשהייתי במחנה ריכוז מעולם לא גנבתי _____, מעולם לא... היו אנשים שהיו מוכנים, יכלו לקחת למישהו את ה... צורה פרוזאית, לקחת ממנו את הכובע שהיה חסר, שמה תמיד היו חסרים כמה כובעים, ותמיד זה שהופיע למסדר בלי כובע, כובע של האסיר, היה מקבל מכות. אז אם מי שלא היה כובע עשה כל המאמצים לגנוב את הכובע הזה. אני עשיתי כל המאמצים שלא יגנבו לי [צוחק]. אני לא... אני אומר ש... אני לא חושב, זה עזר מאוד, זה עזר לי מאוד, אבל זה לא היה, אני לא יכול להגיד שזה הציל את חיי. שלו לא מלה, גם הייתי ניצל, אם אפשר להחשיב... לא רוצה פה להכניס את אלוהים לעסק.

ש: השאלה שלי לא הייתה להישרדות גופנית, היא הייתה להישרדות נפשית.

ת: תראי, אני מוכרח לציין שכל השנים האלה שהייתי, אני כל הזמן "זוננמנט", זוננמנט קראו לספרייה הזאת, זוננמנט (PH). אני כל הזמן הייתי ביום יום כמעט מחליף ספר באצל זוננמנט, כלומר אני... הייתי איזה חיים בכלל לא מציאותיים, בכלל לא... בכלל משהו אחר, זאת אומרת, סדר היום שלי נורא נורא פשוט. אני יותר מאוחר, כשסגרו את ה... כשסגרו את המה שמו, את ה"ביסס אפלה (PH) האלו, התחלתי לעבוד בתור חשמלאי. זאת אומרת הגעתי לרסורט כזה של חשמל. שהיה מין כזה קן של קומוניסטים, ואני שוב פעם הייתי שמה נגד כולם. אבל לא משנה. ואני התחלתי לעבוד שמה, לא כמו שהיו שמה, בואי נגיד, השמנת, אז הם היו מלפפים מנועים. אני עבדתי באינסטלציה. ואפילו הגעתי לזה שהיה לי עוזר אחד. זאת אומרת, הייתי כבר מייסטר כזה, מייסטר קלפטה (PH). ו... הייתי עובד שש שעות, ואחר כך כבר, כפי הנראה... לא, לא עבדתי. אולי, לא, עבדתי כבר 10 שעות. ביותר מאוחר. אז אני ככה: בבוקר הייתי מתחיל לעבוד, הייתי עובד שמה, הייתי עובד יום שלם, ולא עבדתי ברסורט, אלא באיזה מפעלים אחרים ששמה הייתי עסוק באינסטלציה, ועבדתי עבודה פיזית לא קלה. אחרי זה, אם עבדתי בצד שני של הגטו, אני כבר לא הייתי הולך בכלל ל... הביתה. כלומר מאיזה שהיא ארוחת בוקר שאני יודע, נגיד לגמרי וירטואלית, ואחר כך יש את המרק, שזה גם כן אמנות של להגיע למרק שיהיה קצת יותר סמיך, לא בהתחלת ה... הדוד, אלא כשזה קצת יורד. היינו מחכים, "נו איך זה, יותר סמיך?" אז ניגשים ולוקחים את המנת אוכל. את המנת מרק. אחר כך הייתי הולך למושקה, זאת סוניה בולאטי, הייתי שמה עוזר להם, וזה, ואחר כך הייתי הולך למלה, לפעמים עם מושקה, זאת אומרת אני, קראו לה ככה, שם, ה... סוניה, אני מדבר, ולפעמים בלעדיה, והייתי הולך למלה. עכשיו, לא היה איזה שהוא מפגש רשמי. כשהייתי שמה אז כבר מצאתי מישהו, כבר היה מישהו, אחר כך עוד הופיע, אחר כך היו מתחלפים, כי הרבה אנשים, אפילו ביניהם לא קבועים, כאלו שהיו מגיעים פעם לשבועיים, פעם לחודש אולי אפילו, נגיד... בכל אופן, הרבה... בואי נגיד נוער, אבל כבר נוער יותר בוגר. היו באים גם אמנים, היו באים גם כן היה בא לשמה, באה לשמה אחד הכנרים מפורסמים של גטו, היו באים כל מיני אנשים, ואחר כך כשהיה... אני מדבר פה נגיד בקיץ כשהיה ככה כבר די מאוחר, הייתי בא הביתה, ואז האימא שלי הייתה מוציאה לי שמה, היינו מחזיקים בשבילי את המבושול בתוך הכר, בתוך הכרית, כר כר גדולה, וזה שמר על החום, והייתי מקבל קצת אוכל, פרוסת לחם וזהו זה, והייתי... אחר כך הייתי חוזר לספר שלי שהייתי שמה כבר באמצע קריאה. וככה זה היה לי את הזוה... היה לי קצת זמן או משהו, הייתי הולך לצייר. נכון, באמת שהייתי כפי הנראה בהתחלה עבדתי שש שעות, כי אני זוכר היה לי יותר זמן, ואני גם כן קצת בישלתי בבית. כלומר אמי עבדה הרבה שעות, היא ואבי עבד הרבה שעות, אני אם היה... כי בגטו היו כל מיני תקופות, נגיד בתקופות של קיץ שהיו יותר תפוחי אדמה, יותר ירקות, המנת לחם נשארה אותו הגודל, את ה-250 גרם ביום, שזה... כשאתה אוכל דברים טובים, זה הרבה לחם. כשזה כמעט מאכל יחידי שלך, זה מעט מאוד.

ש: מי שמר על נינה?

ת: שוב פעם, את נכנסת לי למוסר כליות. באמת, אני... נינה הייתה, אחרי שפרה, שנינה נשארה, ונשארה בלי אבא ובלי פרוטקציות בלי משפחה, הייתה מחובאת אחריי, ואני הסתרתי אותה ועשיתי ככה שלא ראו אותה, כי רוב הילדים שהיו מוצאים אותם היו מוסתרות בדירות ואת אלה היו מוצאים, והגרמנים האלו, האס אסים האלו שהיו, שעשו את הבדיקה, הסתכלו מי שהיה יותר, לא היה נראה מבוגר וזה, אז היו משאירים אותו. אני ואמי עמדנו ככה ונינה עמדה אחריי, רעדה כולו. מדבר פה על שפרה. רעדה ואני ככה ליטפתי אותה ש... היא

הייתה קטנה בכל זאת. ואחרי זה... ודווקא זה נפל לתקופה שהיה יחסית הרבה אוכל, ואנחנו לפני ה... לפני ה... היו, היה די הרבה מזון, ירקות ולפני, היינו כמה ימים, למה קראו לזה שפרה? מכיוון שהיו גשפרט, היינו... אסור היה לצאת מהבית.

ש: אולי תספר עכשיו מתי נודע לך מתי השפרה התחילה בשבילך, ובנוסף, אם תוכל לספר האם במקרה, בתור חשמלאי עבדת בכיכר המכבי אש בזמן הנאום של רומקובסקי.

ת: לא. טוב, קודם כל הגטו זה היה ממלכה מאוד מסובכת. כל דבר שהיה צריך לקרות, שזה היו מוציאים פלקטים כאלו, בהתחלה הם היו בשלוש שפות: בגרמנית, פולנית, סליחה, פולנית ויידיש, ויותר מאוחר אפילו כבר בלי בגרמנית וביידיש. והכול זה זה נודע לי מהודעות, שבתאריכים כאלו וכאלו אסור יהיה לצאת וכך הלאה. לא, אבל היו גם שמועות קודם. מכיוון שאני עכשיו נזכר שנדמה לי שהתחילו לחסל בית חולים... והיו לוקחים חולים מבתי חולים. בלי כל קשר עם שפרה, קצת קודם. היו שולחים אנשים מה... מבתי סוהר גם כן, לא ידענו בדיוק לאן ומה, בכל אופן זה היה נקרא שנוסעים למחנה אחר, יותר טוב, תנאים – הם היו מעודדים את זה, נדמה לי שבהתחלה היו נותנים אפילו כיכר לחם וזה. וזה, דרך אגב, הסיפור הזה של כיכר לחם... רגע, אני קודם כל אענה על השאלה הזאת. זאת אומרת, היה... לא מזמן נודע לי על זה שלמעשה היה גם משלוח, היה משלוח להשמדה של עולים חדשים, נקרא לזה ככה, של האלה שבאו מהמערב, מגרמניה, צ'כיה, אוסטריה. בכל אופן, הייתה אווירה של... בהתחלה הם ניסו לעודד את זה, תצאו לשמה, תקבלו כיכר לחם. והיו כל מיני כאלו... כל מיני דברים. ואני באותה התקופה, אולי קצת יותר מאוחר, אני קשה לי כבר להיזכר, אני בכל היחסים שלי, שאני כל כך מעט הייתי בבית וכל כך הייתי הרבה עם מלה ועם סוניה והייתי מזניח את הבית, אז היה איזה שהוא, לא נגיד סכסוך, אבל איזה שהוא מתח ביני לבין הוריי. ואני אמרתי לעצמי "אני רוצה לעזוב את גטו". זאת אומרת, לעזוב את גטו, איך? אני אתנדב לעבודה. ואני הודעתי לאבא שלי שאני שאני... רוצה לעשות את זה. אבא לא ענה לי. הוא אמר "אתה רוצה, אתה יכול לעשות, אתה בן אדם חופשי, אתה גדול". וכמה ימים – אבל זה עוד לא עוד לא קרם את הגידים – וכמה ימים אני ככה הלכתי עם זה, יום אחד – אבל עוד לא עשיתי שום דבר מעשי – יום אחד בהיר, אבא אז עבד בלילה ושכב במיטה. אבי היה כזה איש כזה נגיד מאוד עם פנים אסטים, יחסית רזה, בכלל היה מן בנוי יותר מאשר משפחה של אמי, הם היו יותר אתלטיים, הוא היה כזה יותר... יותר כזה יבש בגוף, אז הוא שכב במיטה וקרא לי. והוא אומר לי ככה, וזה פעם ראשונה שהוא דיבר איתי בצורה כזאת. הוא אומר "לאון, אתה בן היחיד שלי. אתה בן הבכור שלי. יהיה לי מאוד קשה לאבד אותך, כי אני מאוד אקח ללב שאתה לא תחיה". אמרתי לו "למה אתה אומר את זה?" הוא אומר "שתדע, כל אלה שעכשיו יוצאים, הם הולכים להשמדה. הורגים אותם". "איך הורגים אותם?" גזים, עניינים, אוטומובילים, אני באמת לא... לא יכול, בכל זאת עברו מעל 60 שנה. בכל אופן הוא אמר לי שיש השמדה _____ . הוא אומר "וזה יהיה בשבילי, אני לא אוכל לסבול את זה, וזה אני כבר לא מדבר – אני מדבר בשם אבי – אני כבר, לא רק זה שאני אסבול מזה שלא יהיה לי בן, אלא שאני לא עצרתי אותך. אתה צריך להבטיח לי שאתה מוותר על זה". ואני באמת הבטחתי לו. זאת אומרת זה בצורה כזאת שנינו ביחד הגענו לאושוויץ, כבר נגיד שנה אחרי זה.

ש: האם סיפרת לחברים שלך על מה שאבא אמר?

ת: לא, לא, לא, לא, לא כלום. לא בעד זה שזה היה סוד, לא בזה שזה היה סוד. זה היה מין כזה נוהג, לא... לא דיברו, אני בכל אופן לא לא רציתי _____ . אבל יכול להיות שבאותה התקופה קרה לי את זה, אני לא יודע אם זה אמרתי את זה, עם ההרגשה הזאת שהברחתי הזה, כאילו הרגשתי ששמים... לא, לא דיברתי על זה. באותה התקופה נגיד הלכתי פעם בערב, כי למעשה, את כל השפרשטום, כלומר את השעות שאסור ללכת, גטו מותר היה ללכת, זאת אומרת בתוך הגטו. אז הלכתי הלכתי כפי הנראה בסתיו זה היה, כי היו ערפלים כאלה, הלכתי ככה, בשביל לקצר עברתי דרך שדות כאלו לא מועבדות אז, ופתאום ראיתי כזה ערפל מתקרב אליי. והיה איזה צליל משונה כזה, איזה מין כזה, כאילו מרחוק שמעתי, מפעלים או משהו כזה רעש מונוטוני, ואני אמרתי לעצמי: "הנה גז". הסתובבתי מהר והתחלתי לברוח בכיוון הפוך מה שזה. ותוך כדי בריחה, אני... חשבתי רגע, אבל איך זה יכול להיות? זה לא יכול להיות גז, הרי הגז הזה זה היה לא רחוק מהגדר, אם פה רוצים

להרעיל אותנו בגז, אז ירעילו גם את העיר. אמרתי, "זה לא יכול להיות". הסתובבתי בחזרה ונכנסתי לתוך הערפל. דרך אגב, אם אנחנו מדברים פה על ללכת ולברוח וזה, אני בדרכי הרבה הייתי צריך לעבור על הרחובות האלו שמגבילים לגדר תיל עם השומרים הגרמנים. והשומרים האלו, שהיום אני יודע שזה היה איזה חטיבת של משטרה כלומר שוטרים, שאנחנו אז חשבנו שהם חיילים, הם שמרו עלינו ולפעמים כל כך היה משעמם להם, שככה, בשביל הכיף היו הורגים שמה איזה הולך רגל. היו תמיד, מפעם לפעם כאלו הרוגים שמצאו אותם ליד הגדר, לא שניסו לעבור, כי... כמה שידוע לי לא היו איזה הברחות או איזה מזון כמו שהיה בוורשה. אוכלוסייה שמסביבנו הייתה לגמרי אטומה כלפינו. אז אני הייתי עובר, אז היהודים היו עוברים גם כל בן אדם נורמלי היה עובר בין החצרות בשביל לא ללכת ברחוב, אני הייתי תמיד הולך ברחובות האלו, וזה בשבילי היה כזה מבחן של אומץ. אני הרבה הייתי הולך, שמאל ימין ככה בלי זה, והייתי "נו, יירה או לא יירה", לא יירה, עברתי. [צוחק] אותו הקונץ אחר כך הייתי עושה במחנה ריכוז בשמה איפה שהייתי בגלידיץ (PH), שהייתי מאפל, תמיד עמדתי ככה ישר עם הראש למטה, אף פעם לא הורדתי את הראש, כולם היו עומדים ככה, אני עמדתי ככה, וכמעט כל פעם שהיה עובר איזה אס אס שהיה סופר, היה רואה אותי ככה, היה נותן לי סטירת לחי. לא הורדתי את הראש.

ש: תספר לי על השפחה.

ת: תראי, שפחה, אז שוב פעם אני אומר, היא באה מכיוון ש... מכיוון שפרסמו את זה. אבי באותה התקופה, בזמן השפחה כמעט ולא היה בבית, הם היו גם כן בתוך הרביר (PH), בתוך ה... בתוך הקומיסרייט הזה, ולא ראינו אותו הרבה זמן, ושאלנו, ואחר כך כבר אנחנו היינו די קיצוניים, כלומר הלכו... השפחה הייתה מאוד פרוזאית, ככה לא הייתה נראית כזה איזה אסונות או משהו. הייתה שיירה של עגלות כאלו, פלטפורמות, זה היו של גטו, זה היה... זה היו מובילות מזון או פחם, עגלות שטוחות כאלו, לא... עם סוס, והם היו הולכים, נעצרים על יד כל בית. והייתה גם קבוצה גדולה מאוד של אנשים הייתה, לפני עגלות או אחרי עגלות, אני כבר לא זוכר, ואנשי צבא, לא צבא, זה היו אס אס והמשטרה הזאת של הגטו, והמשטרה שלנו. והיו עוברים מבית לבית, היו צועקים "רז רז רז", כולם היו יורדים למטה, היו נעמדים בשורות, והם היו בוחרים את האנשים שהיו נראים להם שלא ראויים לגטו, אני לא רוצה להגיד שלא ראויים לחיות, כי למעשה אף אחד לא ידע זה שהולכים למוות. שוב פעם אני אומר, רמזים פה רמזים שמה, זה שזה הולך לחלמנו, נדמרים (PH), אף אחד לא ידע.

ש: תתאר מה היה.

ת: אני מתאר. ומכיוון שאנחנו היינו די קיצוניים, כלומר, אז היו עברו שמועות כבר קודם שהם היו פה ולקחו ילדים ולקחו מבוגרים, אנחנו ידענו כבר את מי הם לוקחים: לוקחים את המבוגרים, לא רוצה להגיד זקנים, את ה... אלה שלא נראים טוב, כי היו גם אנשים מאוד כאלו... חצי מוזולמנים, לא בגטו לא קראו לזה "מוזולמן", קראו לזה אחרת, "קצידרה" קראו לזה, עכשיו נזכרתי. קצידרה זה... זה שני מובנים, גם שעון זמן וגם מה שתולים על הקיר, את מודעת המוות. בכל אופן, אנחנו ידענו מה יהיה. ואבא, אבא אני אומר, ואבא... [נאנח] ואבא אמר הוא יעזור, יעשה ככה שאין מה לדאוג בקשר לנינה, נשמור... ובינתיים, היה די הרבה אוכל אז, כפי הנראה גם נתנו במיוחד מנות מוגדלות, זאת אומרת... שיטת נפוליון, צבא צועד עם הקיבה. שלא יהיה גם איזה שהוא קטקליזם כזה חוץ מ... מספיק שלוקחים, הם ידעו בסופו של דבר לאן זה הולך. ואני זוכר שבישלונו משהו, איזה מאכל טוב, משהו, תפוחי אדמה, אני לא זוכר כבר עם מה, ואז ככה באמצע בישול התחילו לצעוק "לרדת למטה, לרדת..." ואבא איננו ופה יש נינה! ואני אמי אנחנו ככה ירדנו למטה, ואני ככה כל הזמן הייתי מסתיר אותה אחריי... ובאמת הגיעו אנשים, הגרמנים הוציאו את ה... אנשי אס אס הוציאו את מי הם חשבו יותר מבוגרים, את הילדים ואת האלה שבאמת היו לא נראים טוב במיוחד, ובינתיים אנשים אנשי משטרה שלנו היו עולים והיו מחפשים אנשים שהיו מסתתרים שם. היו אנשים שהיו מסתתרים, והיו מורידים אותם למטה. עכשיו בזמן הזה הקולומנה הזאת, כלומר השיירה הזאת של העגלות הייתה עומדת, והיו עליה כבר או ילדים או זקנים. ואנשים יותר, זאת אומרת לא, לא, ממש מבוגרים היו ממש הורים על ה..., באמת.... אני כבר עברתי את הגיל הזה, אבל אני כבר הרבה יותר, כאילו בני 60, אני יודע? והיה שיירה הזאת של

האנשים הייתה מחכה, והייתה מסובבת במשטרה, גם גרמנית וגם מקומית, בשל שלא יברחו, שהרבה ברחו, מי שהיה לו קצת שכל אז יכול היה לברוח. ואז והראו והנינה הזאת עמדה אחריי ואני ליטפתי אותה, ככה הייתה רועדת, היא ידעה שזה נורא מסוכן, וזה כבר שמענו שמרחובות _____ לקחו ילדים, והיו ביניהם גם חברים שלה. הייתה בת שמונה אז, לא פחות, בת שבע. אני ליטפתי אותה והרגעתי אותה ולא... ואחרי זה כשהם עזבו אותה, אני לא זזתי עד שלא תתגלה, ועלינו למעלה, ובשמחה רבה אכלנו את האוכל שהכנו ואיזה חצי שעה אחרי זה הגיע אבא, נורא מודאג, שלא יכול היה להגיע וראה את נינה אז היה מאושר מאוד. אז זה השפירה שאני זוכר. זה לקח כמה ימים, אני לא יודע, מעריך שלושה ארבעה אולי יותר. כל העניין הזה של הזמן, דרך אגב, לא היה לנו לוחות, לא היה לנו לא עיתון, לא זה, וכל הזמן הזה היה מאוד אבסורדי, גם שעונים לא היה לנו. היה לי מין כזה שעון, טוב לא משנה... בכל אופן, ואחרי זה שוב פעם היה כאילו חיים נורמליים. אבל באמת היו חסרים ילדים, והיו התפרצויות של הורים שנשאר "אה, אצלכם יש, ואצלי אין" והיו צעקות ועניינים, הייתה אווירה מאוד לא סימפטית.

ש: הכרת אנשים שנלקחו?

ת: אני, זה כל משפחה של אימא שלי נלקחה. זה מזעזע, זה אבות... אני מדבר פה על משפחות שלמות שנלקחו, הם גרו כולם מעבר לצד שני. אז ככה, קודם כל את הדוד הזה, הגרבינקל, פליקס גרבינקל, ודודה שלי, המרקה, שגרנו אצלם בריבנה, נעלמו בשפחה. דרך אגב, הגרבינקל היה משורר מאוד ידוע ביידיש, אנחנו לא ידענו, זאת אומרת ידענו, אבל לא ידענו שהוא כזה גדול. מצד שני אחר כך התברר שהפליקס גרבינקל היה מן הקומוניסטים הפעילים ממש בהנהגה הקומוניסטית של גטו. נלקחו בשפחה. דודה שלי, דודה, כל המשפחה אדלר, זאת אומרת דודה, דוד ובת שלהם פולה, נלקחו בשפחה. זה האחות של אמי. אח של אמי לוי, דויד לוי עם שתי בנות ועם אשתו נלקחו בשפחה. דוד נוסף וגם אח של אמי, וולף לוי עם שלושה בנים ועם אשתו נלקחו בשפחה. אני אומר, תראי זה היה מצב מאוד טראגי, בסופו של דבר [ראיון נקטע]

ש: ...בטלפון, שברגע מסוים הבנת שמתוך ה...,

ת: היא משהו, היא משהו. כי את החשבון שלי עם אמה, שעשיתי לה כל כך הרבה צרות, ב... ב... ילדתי, אז אני השארתי את זה שבאמת עזרתי לה עם כל ה... כל ה... כל התקופה הקשה שלנו, ועד 42, 41 נגיד שעזרתי לה, וזה, ותמכתי בה. ואיתי היא תייעצה אם לאכול את הדליות או לא, דרך אגב הרגו גם את האיש רכבת, ככה. נודע לי אחרי שהייתי ב-89. אז [ממלמל]. ואם מ... אם מי... אם מי אשם... אבל עם אבי עשיתי הכל בשביל להציל אותו, באמת, ו... היה לנו כזאתי התקרבות בזה שדיברנו אחד עם השני, [ממלמל]. הוא דיבר איתי תמיד בגוף שני, אבל זה שהתחלת לדבר עליו בגוף שני, זה כל כך קירב אותי, עדיין יש לי, אם יש לי איזשהו מוסר כלויות, לא עשיתי לו שום דבר רע, אבל לא עשיתי מספיק.

ש: למשל?

ת: מה?

ש: טוב, זה לשיחה אחרת...

ת: אתה כבר, אתה כבר מצלם? [טכנאי עונה – כן] אז אנחנו, רגע, אני רגע אחזור לזה,

ש: לדוד יוסף.

ת: כן... ה... דוד יוסף, גם במלחמת ב... עולם הראשונה, הוא עבד אצל גרמנים, הוא נלקח לעבודה. הוא היה כבר איזה חמש שנים יותר מבוגר מאבי. והוא שרד, ודוד יוסף ראה... הכיר את אישתי, הכיר את שני הילדים הגדולים שלי. מת כמו אומן צריך למות, בפתחת התערוכה שלו קיבל התקפת לב ונפטר.

ש: האם ב...

ת: ו... רגע, שנייה... עוד... היה עוד אחות של אבי, והיא שרדה, הייתה בראשון לציון בפלסטינה. בן-דוד אחד, הבן של הדוד לוי הזה שרד. ב-36 עזב את פולין והגיע ארצה ושרד פה בארץ. ומשכן שרד עוד שתי ילדים של משפחת אדלרסון. פולה, האחות המבוגרת, זאת אומרת הבת-דודה המבוגרת, האחות, הבת המבוגרת של ה... שמה היו שלושה ילדים. הפולה הזאת נלקחה, גאוד... אני אדבר על אדלרים, היא... היא ברחת עם בעלה לרוסיה. הם התחתנו, עשו חתונה ברחו לרוסיה, שלחו אותם לסיביר, ואחר כך קוזסטאן, שאת יודעת איפה זה על-יד אוזבקסטאן, עשתה ארבע... שם... אמ... ארבע בנות עשתה, כלומר, ארבעה... במשך המלחמה, הולידה ארבעה בנות, חזרו לפולין ב-46. הבת שלהם נמצאת פה בארץ, גם גי כי ברוסיה... מי שעוד ניצלו זה אחיה, גם קבלו כמו לאון, אבל קראו לו לולק, שהיה מבוגר ממני בהרבה, באיזה ארבע-עשר שנים. הוא שרד בבליגיה, הוא, היה לו מזל להתחתן עם גויה וזאת הסתירה אותו בבליגיה כל השנים. והוא אחר כך הם הגיעו, עזבו את בליגיה, עברו ל... ל... לזה... לברזיל, שמה גם לקח את אחותה, את פולה הזאת. ו... הם שרדו, אני לא... מאלה שהיו בת... תחת שלטון גרמני בפולין, שרדתי אני, והגיבור דוד יוסף. ואעשה עכשיו, מתי אני בעצם עברתי את הטרגדיה האישית שלי? ככה. קודם כל כשאנחנו הגענו לאושוויץ, לבירקנו, ולקחו את אמי ואת אחותי ואני עכשיו לא בא לי במין סוניה [בולטי]... שעם מי בכלל אה... היא יכלה ללכת, כי הם הרי, הם חילקו אותנו קודם כל לגברים ולנשים, וזאת אומרת שפעם לא היינו ביחד בזמן ה"סלקציה" הזאת. אז, אז סוניה מספרת ש... לקחו את מינה מ... מ... אמי הייתה במצב מצוין פיס, אישה נאה ולא מבוגרת. אז אה... לא... היא צעקה אמה, "מאמא, מאמא". המאמא הלכה אחריה, לא רצתה, לא ידעה שזה לא הלכה עליה, ויחד עם האמה שלה סוניה הושמדו באותו היום. עכשיו, אבי שהיינו ב... כבר [לא מובן] – פולנית/שמות גיוגרפיים]... כבר עשה לנו את הכתובת קעקע, אני לא יודע אם את יודעת שיש לי גם מספר ביד, ו... וכבר היינו במדים האלו, ופשקיים... בדי ה... בדי הפסים וכבר מגולחים... וכבר עם כל מיני חומצות נגד כינים, שאני... ו... היה חומצה, כל מיני פראזולים, ... אז כבר נרגע וכבר היינו שמה בבולק כזה ובחצר היינו אולי אלף איש, אז אבא ניגש אלי והתחיל לבכות... עכשיו, מה קורה לך אבא, הוא אומר... מינה ופולה כבר אינם בחיים, כבר הרגו אותם. אז, הראה מרחוק את ה... את ה... את הארובות של הקרמאטוריום... ה... בש... [לא מובן] קרמאטוריום, וזה וזה. עכשיו, יחד עם אבי, הלכנו למחנה, מין מחנה עבודה כזה, מחנה ריכוז כזה, מחנה בת של ה... של האושוויץ, [בגלאוויץ בגביצר], ואבי בזמן שהיינו באושוויץ, בבירקנאו שלא ייחשבו, אז ה... גרנו בצפיפות נוראית שאפשר היה רק לישון שאחד היה בין הרגליים של השני, אחרת לא היה מקום. זאת אומרת, כשאני ישנתי הראש שלי היה על הבטן של מישהו אחר, ומישהו אחר הראש שלו היה על הבטן שלי. כמובן, לא אכלנו כבר כמה ימים, אז אנשים היו צרכים לצאת ל... להשתין, ל... צרכים אחרים, אז היו דורכים על מישהו. אז דרכו על אבא, על הרגל פה, על השוק, בעצם לא שוק... על ה... לא חשוב, ו... וקיבל שמה מין פצע, דלקת. כבר, כבר על המקום התנפח לו. כשהגענו למחנה עבודה... [נשימה]... לי לא היה לו מזל, גם לא היה לו מזל בגלל ההגינות הטיפשית שלו. בגלל, אני יודע. כשעבדנו שמה, בהתחלה, עשינו... זה היה למעשה [גרמנית/פולנית בגלייוויץ] זה המקום, איפה שהיה... מפעל שהיה מתקן קרונות, זה היה שייך לדיוטצ'י רייכסמן, הרכבת הגרמנית. אנחנו תיקנו קרונות. ואבי... ואנחנו קודם עבדנו ב... בזה... בבן קאראנטינה [לא מובן] חופרים... חופרים תעלות, תעלות נגד הפצצות לאזרחים שם. וה... שמה היה איזה קאפו נורא אכזרי, איזה פושע גרמני עם ה... עם הסמל, עם הירוק עם הווינקל הירוק. אז הוא שאל, מי פה יודע גרמנית. אף יהודי נורמלי לא יודע גרמנית, לא יוצא החוצה, זאת אומרת, אבא עשה אותו הדבר שאני עשיתי שבוע קודם באושוויץ, הוא אומר אני יודע גרמנית. הוא אומר לו אתה תהיה פה ["פוראר הביתה"?] הביתה. נהדר, כן. אבל הוא היה מכה את אבי. עשרים מכות על הישבן עם המקל כל בוקר, שהוא יהיה ["פוראר הביתה"] איתו. אבא שלי לא היה יכול לשבת אחרי יום. והוא כבר היה, כבר היה, יחד עם הרגל הזאת ויחד עם המכות שהוא היה מקבל מי קאפו הזה, שהיה צריך [פוראר הביתה]. הוא היה כזה, כזה קאפו, שלאבא שלי בכלל לא היה מלעשות שמה. אבל הוא היה מכה את אבא רק שאחרים יפחדו.

אז אבא, אבי כבר לא היה יכול לעבוד. אז הוא היה, במין... במין... מפעם לפעם כמה היה [גרמנית?] כלומר בגרמנית, מן כזה בית חולים קטן. ושמה, באיזושהי צורה דווקא לא רצו, היה שם מישוהו שתמך בו ואחד מהם היה איזה רופא גרמני אס אס, שהוא היה בכוונה משאיר לאבי, אני מספר שזה היה מנגלה, אני לא בטוח, אבל זה היה איזה רופא אס אס שהיה בא מאושוויץ, הוא היה משאיר את אבי שמה בתוך הרנטגן. ואחר כך אחרי כמה ש... חודשים, חודש-חודשיים, משום מה כרונולוגיה לא עובדת פה, נ... נ... נאמר ששולחים משלוח של ה... של האנשים לבית הבראה ו..., אבל זה היה באמת בית הבראה, זה הבדיחה, ליווב'נה יאבישם, אז אני... אני... אני... אני מאוד לא רציתי להשאיר את אבי. והוא היה צריך לנסוע, אז אני התנדבתי שמה שגם כן אלך. היו באמת שבועות שזה היה הולך, אבל תשמעי אי אפשר היה להאמין, את עושה ככה עם הראש, אפשר להבין את זה, כי מי שולח. אבל זה, הסתבר שזה היה משהו, תשמעי, אצל גרמנים לא היה – היה איזה היגיון משלהם. לקחו שמה אנשים ונתנו להם אפשרות קצת להשתפר, ואבי היה ביניהם, ואני הפסדתי את רכבת... את ה... את ה... את ה... זה. אני שלושה ימים, כל הזמן דחו את זה. ואני אז עבדתי בלילה. ואני ביום ישבתי יום-יום עם אבא שלי, והייתי כבר הייתי מדבר איתו, הייתי סוגר עניין. עבדתי פיזית מאוד קשה, בתור כזה [שבירשלוסר - בגרמנית] מפה כבד, ממסגר כבד בתשעים עד חמישה-עשר קילו. ואחרי עשרה ימי, אחרי שלושה ימים אמרתי לאבא, נתתי לו את המעיל שלי וזה ותשמור על עצמך וזה, כבר נפרדנו. הלכתי לישון, ואני זוכר שניסו להעיר אותי ואני לא יכלתי לקום. ואחר כך ברגע האחרון עוד האירו אותי. אני רצתי החוצה. אמרו לי שיש מקום, מחפשים מתנדבים. ואני רצתי החוצה ואני ראיתי את השתי מסאיות נוסעות כאלה סגורות, נוסעות. מנגנת תזמורת, [מזמזם]. והמשאיות האלו עוברות את השער, אני רץ אחרי השער. מגיע אחרי המשאיות, מגיע עד השער, נעצר. ואז אני הבנתי ש... שאין לי אף אחד בבית. נשארתי לבד. [בוכה קצת]. בעקיפין, זה הציל לי את החיים. בעקיפין. למה, כשעשיתי את ה... כשעשיתי את ה... צעדת המוות הזאת, המפורסמת, הלכתי מגלדנץ לכיוון בלייחמר. ו... קיבלתי שלשול נוראי, מ... גם מרעב כי שמה התקלקלה איזה עגלה עם פרודוקטים היינו דוחפים. [ממלמל בפולנית]. וכבר לחם אני לא הספקתי, לא הייתי כזה טוב ב... הייתי טוב אולי בלהישרד באופן נפשי, לא הייתי טוב ב... להגיע ראשון לקבל איזה משהו. ככה. אז הלחם הם כבר חילקו, אז אני קיבלתי חבילת מרגרינה, די גדולה, כזה חצי קילו. אכלתי אותה. קיבלתי שלשול שהיה נוזל לי אחרי חצי יום או יום זה היה נוזל, כבר להייתה לי שליטה על ה... על הפאיי הטבעת. היה נוזל לי. איזה מים הייתי... אני היום חושב שלמעשה כבר אז הייתי חצי מת רק מאובדן הנוזלים, אומנם הייתי אוכל שלג. אבל כשהגעתי ל... כשהגעתי ל... שהגענו לבלייחמר... התחלתי לחפש, ידעתי שיש פה עוד, והיו כבר אנשים מאושוויץ, וזה ומצאתי אנשים. מ... מ... מ... מיבוא שמה... מיבוא לשם? והגעתי לכמה אלה שהיו באותו הבלוק שיחד עם אבי הלכו לטרנספורטרו. ואני הפסדתי, וזה המון זמן, זאת אומרת, המון זה הפסדתי בשביל למצוא את זה. זה היה ביום, הגענו בלילה, ישנו, וזה היה [ממלמל]... ו... נודע לי שאבי נהרג, שהרגו אותו תוך, בתוך כדי, תוך כדי משהו. נשכב בשלג כזה... תראי, לא היה לי שליטה על זה. אמרתי, לו היה איתי, לא הייתי נותן לו. אבל, לא הייתה לי שליטה. לא... אבל הוא הציל את חיי. כי, כשאני כבר, חזרתי בחזרה, איפה שהיה מחנה שלי כבר לא היה אף אחד. אז איפה היו כולם – כולם כבר יצאו. כולם יצאו, כאז אני רצתי לשער בשביל... בשביל... בשביל לצאת... בשביל להתקבל, אבל הם כבר יצאו, בלאימי יצאו. ועמדו שמה כמה קאפו, לצאת החוצה, וזה היה מחנה בתוך היער כזה. אני מדבר על הבלייחמר, בלייחבנר של הפולנים של היום, הייתי שמה, זאת אומרת עכשיו, לא עכשיו, ב-89. אז אני, לצאת, לצאת אמרתי... למה לצאת, הרי אין פוסטן, אין שמירה. לצאת, יבאו אליך פוסטן... אם זה היה לי ריאלי פשוט ללכת עכשיו אני בתוך היער, ו... ולהסתדר בחמישיות וללכת. בלי... בלי... ליווי. הליווי הזה זה... זה גם... אה... זה גם הגנה בסופו של דבר. היום קרבות שמה. אני לא ידעתי מה לעשות. אני ראיתי אחד צועק כזה, קאפו, מקומי, של הזה. אני ניגש עליו, ואני לא יודע, הרגשתי שהוא יהודי פולני, ידעתי שהוא יהודי אבל הרגשתי שהוא יודע. וניגשתי עליו ככה, ישר מול הפנים, אמרתי לו, ואמרתי לו. אני בן שמונה-עשר, שליחה בן שבע-עשר, אני הייתי אז בן שבע-עשר, בן שבע-עשר. ואני רוצה לחיות. תגיד לי, לצאת או לא. הוא ככה הסתכל עלי, הוא אחר כך הוריד את העיניים, וכבר נרגע. [ממלמל] לצאת. הוא אומר, אני לא יודע מה להגיד לך. אני לא יוצא. נשארתי. אחר כך היו הרפתקאות, וזה... אבל בכל אופן, זה הציל לי... הזה שחיפשתי את אבא, זה הציל את חיי.

אנחנו בזה נגמור את זה. וואוו.

ש:

Conclusion of interview